

מאמרים

מנחם בגין, תנועת חרות והמחאה המזרחית: בין ואדי סאליב ל'פנתרים השחורים'

אמיר גולדשטיין

אבל שמָעו, כשאותו אחד, מה שמו? דודו טופז אמר את
האיוולת, את דברי ההבל ורעות הרוח שלו כל הקהל שעמד אמש
פה הריע. עכשיו אני אספר לדודו טופז למה הוא התכוון.
[...] בני עדות המזרח שלנו, היו לוחמים גיבורים, גם במחתרת,
יש בינם עולי גרדום, אשר עד הרגע האחרון לחייהם שרו את
שיר 'התקווה' והפליאו עולם ומלואו בגבורתם המופתית.
[...] פיינשטיין היה ממוצא אירופאי, איך קוראים לזה, אשכנזי.
משה ברזני היה ספרדי מעיראק. בלילה לאחר שנידונו למוות,
והיו צריכים בבוקר-בבוקר להוריד אותם מן התלייה. [...] הם
פתחו בליבותיהם רימון יד: לחמו! אשכנזים? עיראקים? –
יהודים! אחים! לוחמים!¹
(מנחם בגין, כיכר מלכי ישראל, 28.6.1981)

1 מצורף כנספח אצל נורית גרין, 'מעטים מול רבים: רטוריקה ומבנה בנאומי הבחירות של מנחם בגין', סימן קריאה, חוב' 16-17 (אפריל 1983), עמ' 115-126. הציטוט מעמ' 125.

א. מבוא

נאומו של מנחם בגין בכיכר מלכי ישראל בקיץ 1981, יומיים לפני הבחירות לכנסת העשירית, נחשב לדוגמה מובהקת לשימוש האפקטיבי שעשה ראש הממשלה השישי של ישראל ברטוריקה עדתית. החיבור בין 'עולי הגרדום', גיבורי 'המשפחה הלוחמת' משלהי תקופת המנדט, לבין הסוגיה העדתית במציאות הישראלית, לא נעשה לראשונה בעת שמנחם בגין והליכוד נאבקו לשימור ראשות ממשלת ישראל, ארבע שנים לאחר 'המהפך' ההיסטורי. כבר עם הקמת המדינה, בעת הבחירות לאסיפה המכוננת, הציבה תנועת החרות את פרשיית עולי הגרדום כסמל לשוויון העדתי שהתקיים באצ"ל ובלח"י. דוברי חרות הציגו אז בחוברת תעמולה שאלות רטוריות שביקשו לכוון את הבוחרים למסקנה כי רק בגין וחבריו יוכלו להבטיח שוויון בין העדות במדינה הצעירה: 'האם משה ברזני הספרדי ומאיר פיינשטיין האשכנזי לא חבקו איש את רעהו בלפתם את הרימון בתא הגרדום לפני עלותם השמימה? כלום הייתה הפליה כלשהי בין גורל לגורל? כלום תבע דב גרונר "האשכנזי" מקום כבוד לעצמו על פני אלקושי "הספרדי"?'²

מאמר זה מבקש לבחון את הזיקה בין תנועת חרות ומנחם בגין, מייסדה ומנהיגה, לבין המחאה המזרחית. טווח הזמן שבו יתמקד המאמר הוא מעט יותר מעשור שהפריד בין שני האירועים המכוננים של המחאה העדתית המזרחית בישראל: אירועי ואדי סאליב שפרצו בקיץ 1959 ומחאת 'הפנתרים השחורים' בשנים 1971-1972. גם אם יש הטוענים שהמחאה המזרחית כנגד הממסד וההגמוניה הציונית החלה בתחילת שנות החמישים, עוד לפני אירועי ואדי סאליב,³ הרי שאירועים אלה הציבו את הסוגיה העדתית בלב סדר היום החברתי והפוליטי בישראל ולראשונה ניכר שיש לה השפעה של ממש על הציבור הישראלי.

הקשר בין תנועת החרות ומנחם בגין לבין המזרחים בישראל נדון במספר הקשרים מחקריים. בין המרכזיים שבהם: יונתן שפירא שדן בסוגיה זו מזווית סוציו-פוליטית במחקר ראשוני על תנועת חרות שפורסם ב-1989.⁴ עמירם גונן עסק ברפואה הצבעת הבוחרים, בשכונות וכיישובים שונים, בעלי דומיננטיות מזרחית, במסגרת מחקר

2 'אחים לקרב, לגרדום ולניצחון', בהוצאת תנועת החרות מיסודו של הארגון הצבאי הלאומי, מכון ז'בוטינסקי בישראל (להלן: 'מזב"ח'), ה' 1 - 1/2/14. ראו גם 'איגרת אל בני עדות המזרח', שם, ה' 1 - 1/1/14.

3 'פתח דבר', בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, ירושלים 2002, עמ' 9; פנינה מוצפי-הלר, 'אינטלקטואלים מזרחים 1946-1951: הזהות האתנית וגבולותיה', שם, עמ' 153.

4 יונתן שפירא, לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות - הסבר סוציולוגי-פוליטי, תל-אביב 1989 (להלן: שפירא, לשלטון בחרתנו). לביקורת על גישתו של שפירא ראו להלן.

גאוגרפי-פוליטי.⁵ מחקרים אלה התייחסו לסוגיה כחלק מההיסטוריה של הימין הציוני או כחלק מניתוח דפוסי ההצבעה בחברה הישראלית,⁶ אך לא הציבו את הזיקה בין מנחם בגין, תנועת חרות והציבור המזרחי במרכז דיונם. יחיעם ויץ, ההיסטוריון המרכזי של תנועת חרות, התייחס לגידול בתמיכה האלקטורלית המזרחית בתנועת חרות בשלב הפורמטיבי שלה – מהקמת המדינה עד אמצע שנות החמישים.⁷ סמי שלום שטרית כתב מחקר שהתמקד במחאה המזרחית ובמשמעויותיה הפוליטיות תוך התייחסות לזיקה הגוברת של המצביעים המזרחיים לימין, אך לא השתמש במקורות ארכיונים פנימיים של תנועת חרות, גח"ל או הליכוד.⁸

השאלה המרכזית שתידון במאמר זה היא ההשפעה ההדדית בין בגין ומפלגתו, על גלגוליה השונים, ובין המחאה העדתית. מה היה יחסו של מנהיג תנועת חרות למחאה המזרחית בעת שפרצה? כיצד השפיעה מחאה זו על מעמד הפוליטי של בגין ותנועתו, שקראו תיגר על ההגמוניה של תנועת העבודה? קוצר היריעה איננו מאפשר להעמיק בתהליכים הכלכליים והחברתיים שהובילו לפרוץ מחאת ואדי סאליב ו'הפנתרים השחורים' ובעמדותיה הכלכליות-חברתיות של חרות. הדיון כאן יתמקד בהיבט הפוליטי של האירועים ההיסטוריים ובתהליך היווצרות הזיקה בין תנועת חרות ומנחם בגין מנהיגה לבין קבוצות גדולות והולכות של המזרחיים בישראל. הנחת היסוד של המאמר היא שבקרב הציבור המזרחי התקיימו עוד מתקופת היישוב זיקות פוליטיות מגוונות, ואין לראות בו קבוצה מונוליטית מבחינה פוליטית. בקרב המזרחים התקיימו תפיסות ערכיות שונות, כמו גם עמדות מגוונות ביחס לדרכי הביטוי והפעולה הרצויות לעולים מארצות אסיה ואפריקה בזירה הפוליטית. בעקבות הגידול היחסי במשקלם הדמוגרפי של המזרחים בקרב אוכלוסיית המצביעים, גדלה השפעתם על המציאות הפוליטית בישראל. תהליך ההתקרבות בין הימין הציוני לבין קבוצות גדולות והולכות בקרב המזרחיים היה אטי, לא חד-כיווני ולא מובן מאליו. על רקע המאבק הנחרץ של מנחם בגין כראש האופוזיציה בממשלות מפא"י והמערך, אפשר היה לצפות שמנהיג

5 Amiram Gonen, 'A Geographical Analysis of the Elections in Jewish Urban Communities', in: Dan Caspi, Abraham Diskin and Emanuel Gutman (eds.), *The Roots of Begin's Success: The 1981 Israeli Elections*, New York 1984, pp. 59-87 (להלן: גונן, ניתוח גאוגרפי).

6 ראו, למשל, מיכל שמיר ואשר אריאן, 'ההצבעה העדתית בבחירות 1981', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, חוב' 19-20 (1982), עמ' 88-104.

7 יחיעם ויץ, ממחותרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת חרות, 1947-1949, קריית שדה-בוקר 2002 (להלן: ויץ, ממחותרת לוחמת), עמ' 1-3; הנ"ל, הצעד הראשון בדרך לכס השלטון: תנועת חרות 1949-1955, ירושלים 2007 (להלן: ויץ, הצעד הראשון).

8 סמי שלום שטרית, פוליטיקה מזרחית בישראל: בין הוזהות והשתלבות למחאה ולאטרנטיבה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 2001 (להלן: שטרית, פוליטיקה מזרחית). מחקר זה עובד לספר המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הוזהות לאטרנטיבה, 1948-2003, תל-אביב 2004.

חרות יתייצב באופן נחרץ לצדה של המחאה המזרחית ונגד מדיניות הממשלה. בפועל, כפי שאראה להלן, יחסי הגומלין בין בגין לבין המחאה המזרחית היו מורכבים יותר. לאורך השנים הרבה בגין להתפאר בשילוב המלא והשוויוני של המזרחים באצ"ל תחת פיקודו.⁹ בספר זיכרונותיו התייחס מפקד האצ"ל לסוגיה והדגיש: 'אחינו, בני עדות המזרח הרגישו את עצמם בטוב בשורות "הארגון". איש לא גילה כלפיהם שום תסביך התנשאות אווילי. על כן השתחררו לחלוטין מתסביך-הנחיתות הבלתי-מוצדק. אחים לוחמים היו, ודי. יכלו להגיע, והגיעו, לעמדות הפיקוד הגבוהות ביותר'.¹⁰ באחד מכרוזי האצ"ל נכתב בעניין זה:

רוצים להטיל בנו דופי. אליהם הולכים מעדות המזרח, מן "השכונות", לבני הטובים לא נאה להימצא בחברתם [...] הוזה הדופי שמצאתם בנו, צבועים שכמותכם? להווי ידוע לכם, כי אלינו באים כולם, באים גם מבתיכם המרווחים וגם מן הבקתות הנמוכות. אין מונופולין לאהבת המולדת. אולם לא נכחד, כי גאוותנו היא בעיקר על העניים והמושפלים.¹¹

מחקר סוציולוגי שערך שלמה רזניק על האצ"ל קובע כי באצ"ל תחת פיקודו של בגין התחולל תהליך ברור של הטרוגניות אנושית, כשצעירים רבים, ילידי הארץ ממשפחות מזרחיות, הצטרפו לארגון ואילו שיעור יוצאי הסקטור הרביזיוניסטי ירד.¹² 'המשפחה הלוחמת' הורכבה אמנם בעיקר מיוצאי פולין ומבוגרי בית"ר, אך היא כללה בהדרגה, בעיקר בדרג השטח, מזרחים רבים. מגמה זו הטרדה את דוד בן-גוריון ואת חבריו להנהגת היישוב המאורגן. מן הדיווחים שקיבל בן-גוריון בשנים 1947-1948 עלה כי 'בעדות המזרח – עבודתנו הולכת לאיבוד'. עיקר החשש מנהירת המזרחים לאצ"ל התמקד בבני העדה התימנית – 'מהתימנים הלכו כולם לאצ"ל ולח"י', נמסר למנהיג מפא"י בדיווח אחד, ובאחר נקבע כי 'זקני התימנים באים ומבקשים לעשות הסברה נגד אצ"ל'.¹³

עם הקמת המדינה התברר כי תנועת החרות שצמחה מהאצ"ל מתקשה להשיג תמיכה פוליטית רחבת היקף בקרב הציבור הרחב בכלל, ללא קשר לארצות המוצא של הבוחרים. בבחירות לכנסת הראשונה השיגה תנועת החרות 14 מנדטים בלבד. זלמן ארן,

9 ראו, למשל, נאום מנחם בגין בכנסת, דברי הכנסת, 8.12.1964, כרך 41, עמ' 550.

10 מנחם בגין, המרד: זיכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל, ירושלים 1950, עמ' 119.

11 'תימנים מסוימים', חרות, גיליון סח, ינואר 1947.

12 שלמה רזניק, מחתרת ופוליטיקה בחברה מפולגת: הארגון הצבאי הלאומי – ממחתרת מפלגתית למפלגה במחתרת, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן 1998, עמ' 158.

13 ראו, למשל, יומן דוד בן-גוריון, 10.4.1947, 7.8.1948, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

מזכ"ל מפא"י, ביטא אמנם דאגה מריבוי הקולות היחסי של חרות בשכונות שבהן התגוררו המזרחים,¹⁴ אך הבחירות לכנסת השנייה שנערכו שנתיים מאוחר יותר הוכיחו כי אחיזתה בקרב הציבור המזרחי מוגבלת.

מערכת הבחירות לכנסת השנייה (קיץ 1951) הביאה את בגין ותנועת החרות לשפל עמוק. מספר המנדטים להם זכתה חרות ירד כמעט במחצית, מ-14 לשמונה. למפלה היו סיבות שונות, אך אחת הבולטות שבהן הייתה שיעור התמיכה הנמוך שלו זכתה חרות במעברות ובריכוזי העולים ששיעורם באוכלוסייה נסק בשנתיים שחלפו מאז הבחירות ל'אסיפה המכוננת'. במערכת הבחירות חזרו דוברי חרות והאשימו את שלטון מפא"י בשימוש בכל האמצעים כדי לגרום לעולים החדשים לתמוך במפלגת השלטון, הן באמצעות הכתרת בן-גוריון כמשיח שהקים את המדינה וקיבץ את הגלויות והן באמצעות לחץ ישיר ועקיף של המנגנון הפקידותי על העולים, התלויים בו ובמשאביו.¹⁵ לא חלף זמן רב עד שהתברר כי לחששותיהם של בגין ושל חבריו מתוצאות הבחירות לכנסת השנייה היה בסיס. שיעור התמיכה בחרות, בריכוזי העולים, היה זעום. יהושע אופיר, שכתב את תולדות הסתדרות העובדים הלאומית, טען שחרות זכתה רק ב-2.1 אחוזים מהקולות במעברות.¹⁶ יחיעם וייץ גורס שהתמיכה הנמוכה של העולים הייתה הגורם המרכזי להתרסקותה של חרות בבחירות לכנסת השנייה לא רק במעברות, אלא גם בשכונות מזרחיות ותיקות. בכרם התימנים שבתל-אביב זכתה חרות רק בכשליש ממספר הבוחרים שתמכו בה שנתיים קודם לכן.¹⁷ רבים מהעולים המזרחים ראו בממשלת מפא"י את מי שהעלתה אותם לארץ ישראל ובן-גוריון נתפס בעיני קבוצות גדולות מקרב העולים כיותר מאשר ראש ממשלה – כאב מייסד וכמנהיג הגדול שפרש את חסותו על העולים. הצלחתו של בן-גוריון ביצירת זהות בין המדינה לבין מנהיגותו ומפלגתו בעקבות הקמת המדינה וההישגים במלחמת העצמאות שנזקפו לזכותו, לצד השליטה האפקטיבית של המנגנון הממשלתי והמפא"יניקי במעברות, הבטיחו אחוזי תמיכה גבוהים במיוחד במפלגת השלטון בקרב העולים המזרחיים.

עם הקמת המדינה בן-גוריון הגדיר את מקומה של תנועת החרות מחוץ למחנה הממלכתי הלגיטימי ('בלי חרות ומק"י'). למהלך הדה-לגיטימציה של בן-גוריון הייתה השפעה מיידית לא רק על אי-שיתופה של תנועת החרות במשא ומתן הקואליציוני אלא גם באי-הקצאת כל תפקידי ארגון וביצוע, שלא לומר תפקידי ניהול, במחנות העולים ובמעברות. בשעה שרוב המפלגות הציוניות זכו באחוז מסוים ממשורות הטיפול

14 וייץ, ממחותרת לוחמת, עמ' 227-228.

15 וייץ, הצעד הראשון, עמ' 92.

16 יהושע אופיר, ספר העובד הלאומי: שנות המדינה, תל-אביב 1983 (להלן: אופיר, ספר העובד הלאומי), עמ' 103.

17 וייץ, הצעד הראשון, עמ' 96.

בעולים, על פי מפתח מפלגתי, ורכשו כך כלי אפקטיבי ליצירת תלות של העולים בפקידים שמינו, נדחקה תנועת החרות אל מחוץ למשחק ולא הייתה מסוגלת לתרגם את הסיוע בקליטה לדיבידנדים פוליטיים.¹⁸ אירוניה של הגורל היא שדווקא הגדרתה של תנועת החרות 'מחוץ למחנה' ודחיקתה אל מחוץ לממסד הקולט את עולי שנות החמישים סייעה לה לזכות בתמיכת העולים המזרחים בחלוף השנים. במערכת הבחירות של 1951, בשעה שרובם הגדול של העולים שהו במעברות חודשים ספורים לאחר עלייתם והיו נתונים לחלוטין לחסדי המנגנון הפקידותי שנשלט על ידי מפא"י, זכתה תנועת החרות לתמיכה זעומה במעברות. בבחירות לכנסת השלישית, כאשר חלק לא מבוטל מהעולים צבר שנות ותק במדינת ישראל הצעירה והוסרו חלק מכבלי הממסד הקולט, החל תהליך של התנקזות מחאת העולים המזרחיים על תנאי קליטתם, לתמיכה הולכת וגוברת לתנועת החרות.¹⁹

ראשי חרות הבינו שדווקא מיקומה של תנועת החרות כאופוזיציה טוטלית הנמצאת מחוץ ל'משטר הקיים' עשוי להקל עליה להכות שורש בקרב ציבור העולים המזרחים ובדיונים הפנימיים סומנו ריכוזי העולים כיעד ראשון במעלה לתעמולת התנועה.²⁰ בגין יצא לגייס את תמיכת יושבי המעברות ושכונות העולים באמצעות נאומי בחירות, שהצליחו למשוך את תשומת לב העולים ולסחוף רבים מהם לתמיכה בתנועת החרות. ראשי מפא"י, שתמיכתם ההולכת וגוברת של העולים המזרחים בבגין ובחרות טרדה את מנוחתם, האשימו את מנהיגי חרות בדמגוגיה זולה ובניצול היצרים הפרימיטיביים של בני עדות המזרח. אולם נראה שמעבר לתיעול המחאה על קשיי הקליטה לתמיכה פוליטית בתנועת החרות, הציע בגין למאזיניו במעברות ובשכונות דבר מה נוסף, שערכו לא היה מבוטל. לטענת יונתן שפירא השכיל בגין ליצור חיבור אפקטיבי בין תחושת הקיפוח, העלבון והכעס על הממסד, שהלכו והצטברו בקרב העולים המזרחים, לבין תחושת ההדרה והדחיקה ממרכז החברה ומהזכרון הקיבוצי הרשמי שעוצב בישראל הצעירה. תחושת העלבון הצורב שהייתה מהגורמים המלכדים של 'המשפחה הלוחמת' הצטרפה לתחושה המקבילה של אוכלוסיית המעברות.²¹

ואכן, בבחירות 1955 החלה להסתמן מגמה חדשה בפוליטיקה הישראלית, כשתנועת החרות הייתה למוקד משיכה מרכזי עבור העולים המזרחים.²² בבחירות אלה,

18 שלומי זוניק, 'תמורות ביחס תנועת החרות לקליטת העלייה הגדולה', בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים למהגרים: ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953, ירושלים 1996, עמ' 121, 137.

19 ויץ, הצעד הראשון, עמ' 218.

20 שם, עמ' 180-182.

21 שפירא, לשלטון בחרתנו, עמ' 14, 129 ואילך; אריה נאור, 'ניצחון המיעוט הנרדף', פנים, חוב' 4 (1998), עמ' 67.

22 יחיעם ויץ, 'מאצ"ל לגח"ל: קווי מתאר של תנועת החרות, 1948-1965', עיונים בתקומת ישראל, כרך 13 (2003) (להלן: ויץ, מאצ"ל לגח"ל), עמ' 244. יונתן שפירא מצא במחקרו כי החל בבחירות

לכנסת השלישית, זכתה תנועת החרות להישג מרשים כשהגדילה את מספר חברי הכנסת שלה כמעט פי שניים – משמונה ל-15. הנתונים שעמדו לנגד עיניהם של ראשי מפא"י מזה ותנועת החרות מזה, היו חד-משמעיים: תנועת החרות הגדילה בצורה משמעותית את כוחה באזורים שבהם גרו העולים המזרחים – במעברות, בשכונות אליהן עברו יוצאי המעברות ובשכונות המזרחיות הוותיקות.²³ בה בעת הייתה עליית כוחה בשכונות הוותיקות יותר – שולית.²⁴ רוב העולים המזרחים תמכו עדיין במפא"י, אולם התרחשה ירידה ברורה בשיעור התמיכה בה במעברות; בחלק מהמעברות זכתה תנועת החרות במספר קולות רב יותר מזה של מפלגת השלטון. במעברת תלפיות לדוגמה איבדה מפא"י כמעט מחצית מכוחה ואילו חירות שילשה את מספר התומכים!²⁵

בן-גוריון לא מנה את הסוגיה העדתית בין הסיבות המרכזיות להישג של תנועת החרות בבחירות קיץ 1955.²⁶ ראש הממשלה הגדיר את הזינוק הפוליטי של מנחם בגין כ'קצף על המים', וסירב לראות בירידת כוחה של מפא"י ובעליית כוחה של חרות את ראשיתו של תהליך היסטורי. אולם בשנים הבאות יטריד פוטנציאל גידול תמיכת המזרחיים במנחם בגין את מנוחתו. בפגישה שקיים עם מנהיגי אחדות העבודה יגאל אלון וישראל גלילי בסתיו 1957 הוא התייחס לסוגיה: 'בארץ שני גורמים המסייעים לדמגוגיה של חירות. סיסמאות פטריוטיות של ירושלים העתיקה ושלמות הארץ וציבור פרימיטיבי שאפשר בנקל להסיתו נגד הוותיקים'.²⁷ שנה וחצי מאוחר יותר, בראשית מערכת הבחירות לכנסת הרביעית, כתב ראש הממשלה ביומנו: 'הסכנה היא בכמה עדות המזרח – [...] האלמנט הפרימיטיבי ניתן בקלות גם לדמגוגיה פוליטית וסוציאלית. שנאתם לערבים גדולה, והמילול על כיבוש הגבולות ההיסטוריים שובה לבם. אין לעדות מנהיגים בעלי השכלה ותרבות במידה מספיקה, והפעולה בתוכם תהיה

לכנסת השלישית היו המזרחים לרוב בקרב מצביעי חרות, אף על פי שרק רבע מהם תמכו במפלגתו של בגין. שפירא, לשלטון בחרתנו, עמ' 178.

23 משה ליסק טוען כי תנועת החרות זכתה בתשעה אחוזים בלבד במעברות בבחירות 1955. מדובר בתמיכה נמוכה משיעור ההצבעה הארצי עבורה. אולם גם כך עלה שיעור התמיכה במעברות במאות אחוזים לעומת הבחירות לכנסת השנייה. משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים 1999 (להלן: ליסק, העלייה הגדולה), עמ' 125.

24 ויץ, מאצ"ל לגח"ל, עמ' 243-245.

25 יחיעם ויץ, 'מפלגה מתמודדת עם כשלונה: מפא"י לנוכח תוצאות הבחירות לכנסת השלישית', קתדרה, חוב' 77 (תשנ"ו) (להלן: ויץ, מפלגה מתמודדת), עמ' 129.

26 יומן בן-גוריון, 30.7.1955, אב"ג. להרחבה ראו, ויץ, מפלגה מתמודדת, עמ' 126.

27 יומן בן-גוריון, 7.10.1957, אב"ג.

קשה.²⁸ מהציטוט עולים מרכיבים ביחסו של בן-גוריון ל'כמה עדות מזרח', שהרשה לעצמו לבטא ביומנו ובשיחות סגורות וכן הערכתו את הקושי הפוליטי להוסיף ולזכות בתמיכת המזרחים. בפתחו של העשור השני לקיומה של מדינת ישראל עלתה שאלת יכולתם של בגין ותנועת החרות לעשות שימוש פוליטי במציאות הכלכלית-חברתית שנוצרה בעקבות קליטת העולים המזרחים.

ב. מאורעות ואדי סאליב והמאבק על הבכורה בשכונות העולים המזרחים

לקראת הבחירות לכנסת הרביעית שהתקיימו בנובמבר 1959, חשה הנהגת מפא"י כי עליה להיערך על מנת לתת מענה לתנופת התמיכה בבגין ובחרות בשכונות העולים המזרחים. אחד המוטיבים המרכזיים שבהם השתמש בגין בנאומו בעיירות הפיתוח ובשכונות הפריפריאליות היה להצביע על כישלונה של ממשלת מפא"י בטיפול בקליטת העלייה ההמונית. מנהיג חרות האשים את מפלגת השלטון כי היא מקיימת משטר כלכלי בזבזני ומעניקה הטבות למפעלי ההסתדרות ולקיבוצים. במהלך נאומו נהג בגין לפנות אל הקהל וסיפר על הסכום העצום שגייסה הממשלה מיהדות התפוצות במטרה לסייע לקליטת העלייה ההמונית. הוא הציג בפני הקהל חישוב המראה כי עבור כל עולה חדש קיבלה מדינת ישראל סכום של אלפי לירות, ופנה אל שומעיו בשאלה: 'האם מישוהו מהעולים החדשים בקהל קיבל מהממשלה סכום עצום זה?' משנענה בשלילה הפליג בגין בהאשמת מפא"י וממסדה בשחיתות. יוסף אלמוגי שניהל את מערכת ההסברה של מפא"י ב-1959 היה מודע להצלחה של תעמולתה של תנועת החרות ארבע שנים קודם לכן והחליט להקליט את נאומו של בגין, בניסיון לנתחו ולהציע אסטרטגיה תעמולתית שתנטרל את הסתף לכיוון חרות.²⁹ הנאום שהוקלט היה נאום במגדל העמק בסוף חודש יוני 1959. הקלטת הנאום עתידה הייתה לשמש את מפא"י בצורה אפקטיבית הרבה יותר משהעריכו כשהחליטו לבצעה.

תנועת החרות ובגין הגיעו אל מערכת הבחירות לכנסת הרביעית חדורי אמונה ביכולתה של המפלגה לזכות בהצלחה אלקטורלית מרשימה, שתמשיך את תהליך הגידול המשמעותי בכוחה הפוליטי שהחל ארבע שנים קודם לכן. מערכת הבחירות נפתחה בנאום שנשא בגין בוועידה הארצית החמישית של תנועת החרות, ב-22 בנובמבר 1958, ובו הציג בפני הצירים סיסמה יומרנית, 'מאופוזיציה לשלטון', ולצדה פרש' תכנית פעולה לממשלה בראשותו. אפשר להניח שבגין וחבריו העריכו בינם לבין עצמם שלא יהפכו למפלגה הראשונה בגודלה בכנסת, אולם אין ספק

28 שם, 21.5.1959. ראו גם 'סקירה כללית על מאפייני עדות המזרח' משלהי שנות החמישים, שבה נכתב על עיירות הפיתוח בצפון הארץ: 'מפלגת חרות אשר עד כה לא הייתה פעילה בכלל, או כמעט ולא באזורים אלו, החלה בפעילות קדחתנית ומורגשת מאוד'. תכ"כ, 15.9.1959, שם.

29 יוסף אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים 1980, עמ' 173.

כי ציפו להצלחה אלקטורלית מרשימה שתצטרף לירידה נוספת בכוחה של מפלגת השלטון. חרות ביקשה להרחיב את תמיכתה באמצעות פנייה אל שני קהלי יעד שונים בתכלית: המשך גידול שיעור התומכים בקרב העולים המזרחים כחלק מתהליך שחרורם מאחיזת המנגנון המפלגתי. בה בעת קיוו בגין וחבריו לפרוץ גם אל השכבות המבוססות בישראל. המעמד הבינוני נתפס כגורם מרכזי שיכול להעניק לתנועת החרות גידול אלקטורלי משמעותי. הם חשו כי השנים שחלפו מאז המאבק הקיצוני נגד הסכם השילומים – מיתנו את דימויה האנטי-דמוקרטי של המפלגה ולכן צומצמה רתיעת מעמד הביניים מחרות.³⁰ גברה גם ההערכה שהמפלגה עשויה להרוויח בבחירות הקרובות מן המשבר שפקד את מפלגת הציונים הכלליים, בת הפלוגתא העיקרית שלה בימין. ירידת כוחה של מפא"י בבחירות להסתדרות, מבצרה הפוליטי העיקרי, גם אם הייתה מתונה, העלתה את רף הציפיות של המפלגות שהתחרו בה, ובראשן תנועת החרות. המאמר שהקדיש בגין לסיכום הבחירות להסתדרות הסתיים במילים, 'כזו האפשרות: נצחון. כדאי לעמול'.³¹

הסוגיה העדתית לא עמדה במרכז מערכת הבחירות בראשית קיץ 1959. בסוף חודש יוני התמקדה מערכת הבחירות בגילויים על מכירת הנשק הישראלי לגרמניה, על רקע המשבר הממשלתי בין בן-גוריון למפלגות השמאל. דוברי חרות הקצינו על רקע נושא זה את תעמולת הבחירות של המפלגה.³² גם בעשרת הימים הראשונים של חודש יולי דיווחו כותרות העיתון חרות על אסיפות חרום של חרות העוסקות בעסקת הנשק לגרמניה ובתהום המוסרי שאליו מובילה את המדינה מדיניותו של בן-גוריון. התפנית שהתחוללה במערכת הבחירות לכנסת הרביעית התרחשה בראשית חודש יולי 1959 בחיפה והפכה לנקודת ציון במאבק המזרחי ובמחאה העדתית במדינת ישראל.

המחאה בוואדי סאליב בחיפה פרצה בעקבות פציעתו של תושב השכונה מירי שוטרם בליל ה-9 ביולי 1959. שמועות שווא על מותו של הירווי הביאו לסדרה של הפגנות מחאה אלימות שנמשכו ימים מספר בחיפה, ובעקבותיהם נוצר גל של מחאה בריכוזים מזרחיים נוספים, כמו מגדל העמק ובאר שבע. המחאה בחיפה הונהגה על ידי דוד בן-הרוש, שהקים עוד קודם לכן את 'ליכוד עולי צפון-אפריקה' וביטא זעם על חבלי הקליטה הנמשכים והתעלמות הממסד מקשיי העולים המזרחים. במהלך ההפגנות בחיפה נהרסו מועדוני מפא"י וההסתדרות ונשמעו האשמות נגד המשטרה הממהרת

30 ויץ, מאצ"ל לגח"ל, עמ' 253.

31 מנחם בגין, 'המערך והמערכה', חרות, 26.5.1959. על האופטימיות במחנה חרות ראו גם יומן בן-גוריון, 29.5.1959, אב"ג.

32 ראו, חרות, 28-29.6.1959. הכותרת העליונה קראה: 'יוסר מעלינו סיוט עסקת הנשק עם גרמניה!', שם, 26.6.1959.

להשתמש בנשק נגד יהודים, בשעה שהממשלה מוכרת נשק לגרמניה.³³ כך נוצר פוטנציאל לזיהוי המהומות עם תנועת החרות.

בגין לא מיהר להצטרף למחאה העדתית. כך עולה מעדותו של חבר הכנסת מרדכי אולמרט, שביקר בשכונת ואדי סאליב זמן קצר לאחר התפרצות המחאה. בזיכרונותי כתב: 'ראיתי ונחרדתי. נזכרתי שבגין בא לנופש בזיכרון יעקב והחלטתי לנסוע אליו מיד'. על פי עדותו של אולמרט, התעלם מנהיג תנועת החרות מהצעתו להזדרז ולהעלות את מחדלי הקליטה שהביאו לגילויי המחאה בשכונה החיפאית.³⁴ נראה כי מנהיג חרות לא הפנים מיד את ההד הציבורי של ההתרחשויות בשכונה החיפאית. בגין החליט לדחות אסיפת בחירות שתכנן לקיים בוואדי סאליב עקב חשש מהימשכות האירועים הסוערים בשכונה.³⁵ אולם לא חלפו אלא ימים ספורים ומנהיג חרות הפך את כישלון קליטת העולים לנושא המרכזי של מערכת הבחירות התנועתית.

חרות התייצבה מראשית יולי 1959 לצדם של המוחים נגד קיפוח הממסד. כבר במאמר המערכת הראשון הציג ביטאון המפלגה את המאורעות כביטוי למרירות על רקע עדתי, קבע כי ראש הממשלה אחראי לליבוי היצרים העדתיים ודרש הקמת ועדת חקירה פרלמנטרית.³⁶ העובדה שהאירועים פרצו ב'חיפה האדומה' – מעוזה של תנועת העבודה – הגבירה את הזדהות מנהיגי חרות עם המחאה. הדיון הסוער שנערך בכנסת ב-13 ביולי 1959 היווה הזדמנות פז למנהיגי חרות לתקוף את הממשלה על מדיניותה. בדיון במליאת הכנסת שעסק במאורעות בחיפה קרא נציג חרות, אריה בן-אליעזר, להשקטת הרוחות וקבע כי מדובר ב'אחד המאורעות החמורים ביותר שקרו אי-פעם בחיי העם מאז התחדשות חייו המדיניים'. הוא מתח ביקורת על כוח היתר שהפעילה המשטרה בוואדי סאליב והתבטא נגד ההתנשאות ביחס לעולים מעדות המזרח. הצעת חרות להקים ועדת חקירה פרלמנטרית נדחתה לאחר שלא זכתה לתמיכת אף סיעה אחרת.³⁷

בעקבות מה שנראה כתנופה מחודשת לתעמולת הבחירות של חרות, כתוצאה מאפקט ואדי סאליב, חששו ראשי מפא"י מפני זינוק נוסף בכוחה של יריבתה על חשבון מפלגת השלטון. רבים ממנהיגי מפא"י היו משוכנעים שבגין ופעילי מפלגתו תורמים להתססת העולים ואחראים במידה לא מבוטלת להתפשטות גילויי המחאה העדתית מחיפה למגדל העמק ולבאר שבע. בישיבת הממשלה שהתקיימה שמונה ימים לאחר הדיון בכנסת התייחס לוי אשכול לאפשרות שמפלגות מושכות בחוטי המחאה. הוא

33 יפעת וייס, ואדי סאליב: הנוכח והנפקד, תל-אביב 2007, עמ' 9-15.

34 מרדכי אולמרט, דרכי בדרך הרבים, תל-אביב 1981, עמ' 242.

35 'נדחתה אסיפת תנועת החרות בוואדי סליב', חרות, 14.7.1959.

36 'בשערי חרות: אחרי ההתרחשויות המעציבות בחיפה', חרות, 12.7.1959.

37 דברי הכנסת, 13.7.1959, כרך 27, עמ' 2496.

כיוון לאחרייתה הבלעדית של תנועת החרות למחאה המזרחית המתפשטת: 'עלינו לדעת מה יכול להתפתח מעניין כזה, כמו למשל לי ידוע שהקבוצה בת 28 האנשים ממגדל העמק, לאחר שעזבו את משרד הקרן הקיימת בחיפה, הקריאה שלהם הייתה: יחי בגין, תחי רשימה ח'. בהמשך דבריו טען אשכול 'שוהי עבודתו של בגין, שהיא מביאה ומוכרחה להביא להתפרעות, לזריקת אבנים למשרדי הסוכנות היהודית'.³⁸ שבוע מאוחר יותר העלה שר העבודה, מרדכי נמיר, האשמה מפורשת בכנסת בעניין זה. נמיר חשף את דבר הקלטת נאומו של מנחם בגין במגדל העמק וגרס שההתפרעויות בעיירה הצפונית לובו באמצעות 'הנאום הבוטה' שנשא שם בגין נגד מפא"י, ימים מספר לפני ההתפרצות.³⁹ בעקבות הטענות שהשמיע נמיר ביקש מנהיג חרות למסור הודעה אישית בפני מליאת הכנסת, במטרה להפריך את האשמות מפא"י. הוא הזכיר כי ביקורו במגדל העמק התקיים ב-28 ביוני, כעשרה ימים לפני פרוץ אירועי ואדי סאליב שהביאו לתגובות נזעמות בחלקי המדינה השונים. ביחס להתפרעויות אמר בגין: 'ואז באה שרשרת של תגובות שהן מעציבות את כולנו, ואשר בגללן קראתי מדי לכתתי אל בני עמי: לא זו הדרך. הדרך איננה הרמת יד, אלא הורדת הפתק לשינוי שכולנו רוצים בו'.⁴⁰ מנהיג חרות הקפיד במהלך אסיפותיו ברחבי הארץ להעביר מסר מרגיע לציבור בכל הקשור להתייחסות למשטרה, אך ניסה לנתב את המחאה החריפה לעבר 'המשטר'. בקרב ותיקי התנועה גבר החשש שהאשמות התנועה באחריות לשלהוב היצרים יחבלו בסיכויי ההצלחה בבחירות הקרובות.⁴¹ ועדת החקירה הממשלתית שחקרה את אירועי ואדי סאליב שללה את האשמות במעורבות מפלגתית בהתססת המהומות. שר התחבורה משה כרמל קבע בישיבת הממשלה, בעקבות קריאת הדו"ח: 'צריך לציין בסיפוק, שהוועדה קובעת, כי כל גוף פוליטי אחראי היושב בכנסת והולך לבחירות, ידיו לא היו בפעולות אלימות נגד הסדר הציבורי והחברתי. הוועדה הזימה את החששות האלה, שאינם מוסיפים בריאות לציבוריות הישראלית, שאולי אינה בריאה כל-כך'.⁴² קביעה זו לא הפריעה למפא"י לנצל את האירועים כדי להפוך את מגמת מערכת הבחירות על פיה. מערכת ההסברה של מפא"י, בהנהגתו של יוסף אלמוגי, ניצלה בצורה אפקטיבית את המחאה העדתית המתפרצת דווקא כנגד בגין ותנועתו. מפא"י התמקדה בשני המגזרים שמהם קיוותה תנועת החרות להיבנות: המעמד הבינוני מצד אחד והבוחרים המזרחים מצד שני. מול שכבות הביניים טענה מפלגת השלטון כי

38 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 21.7.1959, גנזך המדינה (להלן: ג"מ), עמ' 46, 51.

39 דברי הכנסת, 29.7.1959, כרך 27, עמ' 2786.

40 שם, עמ' 2796.

41 'מ' בגין באספת-עם בעתלית: על כל אורח לזכור כי לא המשטרה אשמה אלא המשטר שיש להחליפו', חרות, 21.7.1959.

42 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 23.8.1959, ג"מ. ראו גם יוחנן בדר, 'מסקנות ועדת ואדי סליב', חרות, 20.8.1959.

תנועת החרות מלבה את המהומות העדתיות המסכנות את היציבות בחברה הישראלית. מכונת התעמולה פנתה אל הקבוצה הרחבה והמגוונת של בני המעמד הבינוני, והציגה את מפלגת השלטון כיחידה המסוגלת לנטרל את הפוטנציאל ההרסני של המהומות לסדר החברתי ואת חרות כקיצונית וכחסרת אחריות לאומית המנסה להיבנות מהתסיסה העדתית.⁴³ בן-גוריון הבין כי המהלך האפקטיבי ביותר מבחינה פוליטית הוא דחיקת בגין לשולי המערכת הפוליטית. הוא העלה את רמת התבטאויותיו החדות נגד בגין וכינה אותו בכנס פעילי מפא"י 'מוקיון'.⁴⁴ דוברי מפא"י הגדירו את מה שנתפס בעיניהם כ'בחישתו בקדרה העדתית' – כ'אבי-אבות-הטומאה'. בהפועל הצעיר, ביטאון מפא"י, נכתב ש'הרוח האנטי-דמוקרטית הישנה לא ירדה שאולה' וכי ה'הסתה העדתית מיסודה של חירות הוא הפשיזם הישראלי החדש בעקיפין'. בגין הוצג כמי שמחולל היסטוריה בראש חוצות, פונה 'למרי-נפש ולמוגבלי-שכל, לתלושים ולטירונים', 'כשעדת נערי-משרתיו קוראים לו "יחי" [...]. מחזה מסליד זה כבר נהפך אצלנו לשגרה'.⁴⁵

אפשר לראות באירועי ואדי סאליב ובשימוש התעמולתי של מפא"י בקישור בין תנועת החרות למחאה העדתית נקודת מפנה במאבק על קולות הבוחרים מהמעמד הבינוני בבחירות לכנסת הרביעית. אולם אירועי ואדי סאליב השפיעו לא רק על המאבק על שכבות הביניים ונוטשי הציונים הכלליים. התייצבות הסוגיה העדתית במרכז סדר היום הציבורי של מערכת הבחירות לכנסת הרביעית מיקדה את תשומת הלב של בן-גוריון מזה ושל בגין מזה במאבק על הבכורה בשכונות העולים המזרחים. סוגיית התמיכה של המזרחים בחרות הטרידה את מנוחתו של ראש הממשלה. הוא כתב ביומנו על דיווח שקיבל: 'מבצרי חירות הם כרם התימנים, סלמה, פלורנטיין, יפו, גבעת עליה. בעיקר בעדות המזרח – ביותר בקרב צפון אפריקנים'.⁴⁶ בגין ובן-גוריון הקדישו זמן רב ומאמץ ניכר בביקורים בשכונות העוני ובריכוזי המזרחים.

נראה כי בעקבות אירועי ואדי סאליב החליט בגין לנסות ולרכוב על גל המחאה העדתית ולמצות את היתרונות האלקטורליים שמחאה זו עשויה להפיק מציבור הבוחרים המזרחים. בנאום שנשא בפני המועצה הארצית של חרות בסוף חודש יולי הוא מתח ביקורת על השימוש המופרז של המשטרה בנשק במסגרת דיכוי ההפגנות בוואדי סאליב ובמגדל העמק. למחרת נשא בוואדי סאליב נאום תמיכה בתושבי השכונה

43 ויץ, מאצ"ל לגח"ל, עמ' 247. יוחנן בדר כתב: 'ואדי סליב הפך להיות קלף חשוב בתעמולת הבחירות של מפא"י. יוחנן בדר, הכנסת ואני, תל-אביב 1979 (להלן: בדר, הכנסת ואני), עמ' 122-123.

44 מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב תשל"ז, כרך ג, עמ' 1406. ראו גם תגובת חרות להתבטאות: 'בשערי חרות: אלוף השנאה מנבל פיו', חרות, 2.9.1959.

45 יונה יגול, 'הקרב האחרון של חרות', הפועל הצעיר, 28.7.1959; 'מפרקי הימים: אכן, קול הפשיזם', שם, 29.8.1959.

46 יומן בן-גוריון, 16.6.1959, אב"ג.

המוחים נגד הממשלה.⁴⁷ הנושא הפך למרכזי בנאומים הרבים שנשא ברחבי הארץ במהלך השבועות האחרונים של מערכת הבחירות ובעיקר בעיירות הפיתוח ובמעבדות. בגין שב והדגיש בפני הקהל שהגיע בהמוניו לשמוע את נאומו הבחירות שלו, כי בניגוד לאופי המתנשא והמפלה של מפא"י, בתנועת החרות ובאצ"ל נהוגים שוויון ומיזוג גלויות, מאז ומתמיד. מנהיג חרות שילב ביקורת על יחסה של הממשלה לעולים מאסיה ומאפריקה עם תיאורים הרואיים של העבר, ובהם המוטיב החוזר ביחס לעולי הגרדום: 'משעלו טובי בנינו, קדושי גיבורינו לגרדום ועד נשימתם האחרונה שרו את שיר התקווה, בהפליאם בגבורתם שלא הייתה כמוה מימי עשרת הרוגי מלכות וקידוש השם – כלום שאל משהו אשכנזי או לא-אשכנזי?'.⁴⁸

אל מול הטענות שהשמיע מנהיג חרות על כישלונה של מפא"י בקליטת העלייה, למרות תקציבי העתק שגייסה מיהדות העולם למטרה זו, הפעילה מפא"י את הכריזמה הבטחונית שלה, שניזונה מהשקט היחסי לאחר הצלחת מלחמת סיני. היא העלתה על נס את סמכותם הביטחונית של בן-גוריון המנוסה ('הגידו כן לזקן') ושל משה דיין, שנהנה ממעמד של 'מצביא הניצחון' בסיני. דיין נשלח להופיע בשכונות הפריפריה ובמוקדי המחאה במטרה לנטרל את הזעם על קשיי הקליטה באמצעות האתוס הצבאי.⁴⁹ מול התמיכה העממית בראש הממשלה וברמטכ"ל לשעבר, גיבורי מלחמת סיני, חיפשה הנהגת חרות מהלך תעמולתי, אשר יטה את כף תמיכת הבוחרים בכלל והמזרחים בפרט לטובת מפלגת האופוזיציה. יומיים לפני הבחירות, ב-2 בנובמבר 1959, ערך בגין 'מסע ניצחון' בשכונות תל-אביב. הוא נסע במכונית 'קדילק' פתוחה כשלפניו נסעו כעשרים אופנוענים. אלמוגי תיאר בזיכרונותיו את האירוע:

ביום ב', 2 בנובמבר 1959 תמה תעמולת הבחירות. בשעה 6 לפנות ערב ננעלו האסיפות והושבתו כל הרמקולים, ראשי המפלגה שסיימו את נאומיהם האחרונים נאספו בחדרי במטה כדי לשמוע חדשות והערכות. על פניהם של המתכנסים הסתמנה מידה מסוימת של קדרות, פרי העובדה שחלק מהם ראו ושמעו את ההפגנה האדירה שערכו אנשי חרות בערב ההוא בחוצות תל-אביב. אופנועים רועמים נעו בסך ברחוב אלנבי, ובעקבותיהם, במכונית פתוחה הנעה אט-אט, הופיע מנחם בגין שנפנף בידו להמונים הניצבים משני עברי הרחוב. קבוצות מאומנות של חברי

47 שלמה נקדימון, 'הכרעה תיפול בין המפלגה הראשית בשלטון לבין המפלגה הראשית באופוזיציה', חרות, 31.7.1959; 8000' תושבי ואדי סליב במפגן אדיר עם מנחם בגין', שם, 1.10.1959.

48 'אסיפה המונית בפתח-תקווה: למעלה מרבעה האזינו לדברי בגין', חרות, 1.8.1959.

49 לב גרינברג, ההסתדרות מעל הכל, ירושלים 1993, עמ' 79.

חרות, שפוזרו מראש בקרב הקהל, פצחו בשאגות "בגין שלטון" ו"פנו דרך לבגין, ראש ממשלת ישראל", והתלהבות הלכה וגאתה.⁵⁰

נראה כי מנהיגי תנועת החרות קיוו ש'מסע הניצחון' ברחבי תל-אביב יגביר את אמון הבוחרים, בעיקר בני השכבות הנמוכות שזוהו כיעד האלקטורלי המרכזי, בהצלחתה הקרובה של חרות בבחירות ויסיר את הפחד ממפא"י. בן-גוריון התייחס לכוונה זו וכתב בעקבות האירוע ביומנו על תנועת החרות: 'קיום מפלגה בישראל היא כתם שחור על הדמוקרטיה הישראלית. התנוונות זו ניזונה מהנחשלות של כמה עדות ישראל'.⁵¹ אולם 'מסע הניצחון של בגין' שיחק לידי יריביו ופעל פעולה הפוכה לכוונת יוזמיו ותרם לאסטרטגיה ההסברתית שכוונה להעביר את החרדה ואת החששות מפני שלטון חרות לכל שדרות הציבור.⁵² העובדה המפתיעה ביותר היא שגם בשכונות דרום תל-אביב, שהיוו יעד מובהק לדפוס התעמולתי של חרות, לא נחלה התנועה הצלחה. בן-גוריון, שראה חשיבות עליונה בתוצאות הבחירות בשכונות שבהן התגוררו המזרחים, ליווה בחשש כבד את התעמולה ה'חרותית' בכפר שלם ובשכונות דומות.⁵³ הוא הגיע לאסיפת הבחירות בשכונה זו עם משה דיין ויצא מעודד: 'התנפלו עלי בנשיקות ובקושי יכולתי לצאת'.⁵⁴ אולם יומיים לפני הבחירות שבו והדאיגו את רוחו הדיווח שקיבל בדבר תושבים בשכונה שהקימו למנחם בגין 'שער ניצחון' במקום. המאבק האלקטורלי על קולותיהם של תושבי שכונת העוני התל-אביבית הפך עבור בן-גוריון לקרב סמלי על לכותיהם של המזרחים בין מפא"י לחרות. כשקיבל בהקלה ובשמחה את תוצאות הקלפיות מהשכונות השונות, כתב ביומנו: 'יצא כי ברוב שכונות העוני עלינו לעזמת כנסת ג', וחרות ירדה'.⁵⁵ למעלה מחודש מאוחר יותר הוסיף: 'בערב השתתפתי במסיבת חברים בכפר שלם [סלמה]. התלהבות עצומה. שוב הרגשתי: יהודים פרימיטיביים וחמים ואמר לי שכאן קיבלתי 40%, וחרות 25%, לכנסת השלישית קיבלנו שנינו 28% כל אחד, באופן שחרות ירדה ואנו עלינו. הוא הדין בשאר השכונות'.⁵⁶

לשביעות הרצון של בן-גוריון מניצחון מפא"י על תנועת החרות בשכונות המזרחיות הייתה הצדקה בטווח הקצר. שנת 1959 הייתה שנת השיא בכל הקשור להגמוניה של מפא"י ועוצמתה הפוליטית הוכחה מעל לכל ספק. האופטימיות מרקיעת השחקים של

50 יוסף אלמוגי, המאבק על בן-גוריון, תל-אביב 1988, עמ' 40-41.

51 יומן בן-גוריון, 3.11.1959, אב"ג. המשך דבריו של בן-גוריון באותו קטע יומן חסוי.

52 ויץ, מאצ"ל לגח"ל, עמ' 246.

53 ראו, למשל, יומן בן-גוריון, 16.6.1959, אב"ג.

54 שם, 3.11.1959. בהמשך הוסיף: 'נודעזעתי ממראה הבתים העלובים שבהם עם זה שוכן [...]'.
55 שם, 15.1.1960.

56 שם, 18.12.1959.

בגין התבררה כחסרת אחיזה במציאות, כמו גם סימני השקיעה של מפא"י שהסתברו כמדומים. בן-גוריון כ'אבי האומה' קצר הישג פוליטי מזהיר, מפא"י עלתה מארבעים מנדטים ל-47, בעוד יריבו החרוף בגין השיג התקדמות צנועה ביותר, מ-15 מנדטים ל-17.⁵⁷ מתוצאות הבחירות התברר כי לא רק שהזיקה בין תנועת החרות למחאה העדתית פגעה בה בקרב שכבות הביניים, אלא שגם בקרב קבוצות הבוחרים המזרחים נרתעו רבים מהרטוריקה החריפה נגד ממשלת מפא"י ושיעור התמיכה בה בשכונות המזרחיות ירד, בניגוד לציפיותיו של בגין ולחששותיו של יריביו. אולם שינוי המגמה שבא לידי ביטוי בהצבעת המזרחים בבחירות לכנסת הרביעית לא האריך ימים. מפא"י המשיכה לשלוט בישראל עוד שנים רבות, אך בעוצמתה בקרב המזרחים חלה שחיקה לאורך שנות השישים.

תוצאות הבחירות לכנסת הרביעית התקבלו בתנועת החרות כאכזבה גדולה. בגין שקל להתפטר מראשות התנועה, כתוצאה מהביקורת החריפה שנמתחה עליו.⁵⁸ במעריב נכתב: 'חרות, ובראשם מנהיג התנועה מנחם בגין, רכבו על גלי פסיכוזה – ובסופו של דבר נפלו לה קורבן [...]'. דומה, כי מר בגין, לא פחות משהוא יודע להלהיב ולשכר המונים – הוא מתלהב ומשתכר מהם!⁵⁹ מבט על דרך פעולתו של מנהיג חרות בשנים הבאות מלמד שבגין השכיל להפיק את לקח ההישג הדחוק של הבחירות לכנסת הרביעית. שנים ארוכות נמנע בגין מלהיסחף להתבטאויות חריפות נגד הממסד ולהתרפק על הערצת ההמונים. נראה כי רוב שנות הקריירה הפוליטית שלו (עד הבחירות לכנסת העשירית ב-1981), לא חזר מנהיג חרות לרכוב על הגל העדתי.

ג. שנות השישים: התגבשות הברית בין מנחם בגין לציבור המזרחי

מערכת הבחירות לכנסת הרביעית בסתיו 1959 ביטאה את שיא עוצמתה של מפא"י ואת היותה המפלגה המובילה בתמיכת ציבור הבוחרים המזרחי בישראל, למרות נשיאתה באחריות לקליטת העולים המזרחים, על כל הקשיים שהיו כרוכים בתהליך זה. מבט מעמיק על שנות השישים מלמד על תהליך הדרגתי שבו הצליחה תנועת החרות לבסס את מעמדה בקרב האלקטורט המזרחי. סימן ראשון לתהליך ניתן לראות כבר בבחירות לכנסת החמישית שהתקיימו בקיץ 1961. בחירות אלה, שנערכו פחות משנתיים לאחר שיא ההצלחה הבן-גוריונית שתואר לעיל, הן ציון דרך בתהליך שחיקת ההגמוניה של מפא"י. התפטרותו של בן-גוריון בעקבות פרשת לבון יצרה סדר יום אזרחי מובהק

57 חרות עלתה מ-12.6 אחוז ל-13.4 אחוז, אך הרוויחה מנדט נוסף בזכות עודפי הקולות.

58 אמיר גולדשטיין, גח"ל בין משבר ללגיטימציה: 'גוש-חרות-ליברלים' 1965-1969, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 2005 (להלן: גולדשטיין, גח"ל), פרק ראשון.

59 יהושע גלבוץ, 'חירות: עלייה שהיא ירידה', מעריב, 10.11.1959. מאמר המערכת של הארץ ביטא פרשנות דומה. 'מיום ליום: מפא"י עשתה חיל בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות', הארץ,

למערכת הבחירות. לצד המאבק הפוליטי המסורתי של תנועת החרות כנגד מפא"י התמודדה הפעם מפלגתו של בגין עם קריאת תיגר מחודשת על התבססותה כמפלגת האופוזיציה והאלטרנטיבה העיקרית. הקמתה של המפלגה הליברלית כתוצאה מאיחודם של הציונים הכלליים והפרוגרסיבים נועדה ליצור מפלגת מרכז אלטרנטיבית למפא"י, ואיימה לדחוק את חרות ממעמדה כמפלגה השנייה בגודלה בכנסת, מעמד שהושג, למרות האכזבות, בעמל רב לאורך שנות החמישים. מסיבה זו התקבלה בקורת רוח העובדה שחרות שמרה על רמת ייצוג של 17 חברי כנסת, ואף קיבלה למעלה מאלף קולות יותר מאשר יריבתה החדשה. ההישג האלקטורלי של בגין וחבריו בקיץ 1961 היה מעודד מפני שחרות החזירה לעצמה קולות שאבדו לה בבחירות הקודמות בקרב אוכלוסיית המזרחים – עובדה שפיצתה אותה על אובדן מסוים של קולות למפלגה הליברלית בקרב קבוצות המעמד הבינוני.⁶⁰ יוחנן בדר התפאר מעל דפי ביטאון התנועה בהישגיה בשכונות העממיות: 'ביום 15 באוגוסט קיבלה תנועת החרות מידי תושבי שכונת התקוה ותושבי ואדי סאליב והשכבות הרחבות ביותר – כתר ייעוד. היא הוכתרה כתנועת העם [...] זה כבוד גדול, הישג מוסרי עליון אך גם חובה גדולה. התחייבות – גדולה'.⁶¹

ההתגברות על האתגר שהציבו הליברלים והתבססותה של תנועת החרות כמפלגת האופוזיציה הראשונה בכנסת הייתה בראש ובראשונה תוצאה של הצלחתו של בגין לבנות גשר איתן אל לב רבים מקרב האוכלוסייה המזרחית. באמצעות הברית שנוצרה בין בגין לבין ציבור הבוחרים המזרחי, שמשקלו הלך וגדל, חסם מנהיג חרות כל אפשרות ליצור אופציה אלטרנטיבית למפא"י בלעדיו.

בתחילת שנות השישים גבר זרם העלייה למדינת ישראל ממדינות צפון אפריקה שזכו לעצמאות. השגת העצמאות המדינית ערערה בעיקר את הקהילה היהודית במרוקו וזרזה את העלייה משם לישראל. ברקע הכלכלי של עשור זה בלט המיתון שפקד את המשק הישראלי באמצע שנות השישים. הדיון בהשלכות אירועים אלה על היחסים הבין-עדתיים בחברה הישראלית חורג מתחומו של מאמר זה. כאן אבקש להדגיש שלושה אירועים פוליטיים שהביאו להאצת תהליך התבססות והתגבשות הברית בין בגין וחרות לבין הציבור המזרחי: הקמת סיעת חרות בהסתדרות הכללית, פרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה ומלחמת ששת הימים.

60 ראו, למשל, צבי אלגת, 'הליברלים בשכונות הצפון וחרות בדרום: נטלו מקולות מפא"י בתל-אביב', מעריב, 20.8.1961. בכפר שלם לדוגמה חזרה חרות למעמד המפלגה הראשונה במניין הקולות כאשר מספר התומכים בה עלה בתשעה אחוזים, שיעור דומה לזה שבו ירדה מפא"י בשכונה. לא מצאתי ממצאי מחקר על מערכות הבחירות שקדמו ל-1965 ולכן הנתונים מבוססים על פרסום התוצאות בעיתונות.

הקמת סיעת 'תכלת לבן': היענות לשינוי הדמוגרפי והחברתי בימין הרביזיוניסטי בסוף חודש ינואר 1963 קיבלה ועידתה השביעית של תנועת החרות החלטה היסטורית, להקים סיעה בהסתדרות העובדים הכללית. לאחר שנים של דיונים פנימיים הצליח בגין להתגבר על התנגדות עקרונית וארגונית של ראשי הסתדרות העובדים הלאומית, בראשותו של אליעזר שוסטק, ושל הרביזיוניסטים הוותיקים שנותרו בתנועה. אלה הציגו את הכרעתו של בגין להקים סיעה של תנועת החרות בתוך ההסתדרות כמנוגדת לדרכו ההיסטורית של ז'בוטינסקי.⁶² הכרעתו של בגין בעד הקמת סיעה של תנועת החרות בהסתדרות העובדים הכללית התקבלה כתוצאה משני גורמים שונים. הגורם הראשון היה חתירתו של בגין אל המרכז הפוליטי, מהלך שהיה כרוך בשבירת 'הפרישה ההיסטורית'.

הגורם השני שהביא את בגין למסקנה כי הקמת סיעת חרות בהסתדרות היא מהלך פוליטי הכרחי, קשור בתמיכה הולכת וגוברת בקרב אוכלוסיית המזרחים. רבים מתומכי חרות היו חברים בהסתדרות העובדים הכללית. שייכותם להסתדרות לא הייתה קשורה בהשקפותיהם הסוציאליסטיות, אלא במיקומם המעמדי ובמעמדה ההגמוני של ההסתדרות בכל הקשור לקליטת העלייה ולאפשרות שילוב העולים במערכות החיים השונות במדינת ישראל.⁶³ בגין השכיל לזהות את תהליך ההשתנות החברתית של קהל תומכיו ולהסיק את המסקנות הפוליטיות שנגזרו ממנו. הגורם המרכזי בימין בשנות היישוב היה מורכב מיוצאי התנועה הרביזיוניסטית ובית"ר בפולין ובאזורים הסמוכים לה, אולם בסוף שנות החמישים הלכה והצטמקה חשיבותו של הקהל המסורתי (מלבד בתוך האליטה ה'חרותית') והקהל החדש שראה בחרות את ביתו הפוליטי הורכב בראש ובראשונה מן העולים המזרחים. שינוי חברתי פנים-תנועתי זה חייב לערוך שינוי בדפוסי הפעולה, ובגין הבין שההשתלבות בהסתדרות העובדים עשויה להיות אבן יסוד בארגון מחדש של תנועתו.

ואכן, בעקבות החלטת ועידתה השביעית של החרות על הקמת הסיעה בהסתדרות הכללית התרחשה תמורה פנימית בתנועת החרות. תמורה זו, שבאה לידי ביטוי כעבור שנתיים, ערב הבחירות לכנסת השישית, ראויה לעיון כיוון שהיא מדגימה את השינוי החברתי והאידיאולוגי שחל בתנועה. התמיכה הרבה בחרות בקרב המצביעים המזרחים לא ניכרה עד אז במוסדות התנועה. עד 1965 הורגשה בסניפי המפלגה ברחבי הארץ עוצמתה הארגונית הבלעדית של הסתדרות העובדים הלאומית, שהייתה הארגון היחיד בחרות שניהל תקציב שוטף, שהחזיק סניפים ברחבי הארץ ושקיים תשתית אנושית של

61 יוחנן בדר, 'למחרת הבחירות', חרות, 18.8.1961.

62 להרחבה ראו, יעקב רוט, 'תהליכי הקמת סיעת "תכלת לבן" בתנועת החרות', עיונים בתקומת ישראל, כרך 8 (תשנ"ח), עמ' 424-448.

63 גולדשטיין, גז"ל, עמ' 22-31.

פעילים שייצגו את האינטרסים של הארגון. עובדה זו העניקה להסתדרות העובדים הלאומית עוצמה רבה שהתבטאה בעיקר בשעת ההיערכות לוועידה הארצית ועוד יותר מכך, ערב מערכת הבחירות ובעת גיבוש הרשימות התנועתיות לקראת הבחירות לרשויות המקומיות.⁶⁴ הפעילים המרכזיים בהסתדרות העובדים הלאומית, שהשתמשו בתשתית הארגונית לצורך משיכה בחוטי הפעילות התנועתית, היו ותיקי התנועה הרביזיוניסטי שנמנו בעיקר יוצאי מזרח אירופה.

והנה ב-1964, בעקבות הקמת 'תכלת-לבן', הופיע גורם ארגוני חדש שהתאפיין בפרופיל אנושי שונה לחלוטין. חברי חרות מקרב העולים המזרחים החלו לתפוס את מקומם כפעילים מרכזיים בסניפים. חברים אלה, שהצטרפו להסתדרות העובדים עם עלייתם לארץ, הפכו למוקד פעילות רב חשיבות עבור הנהגת התנועה. אם עד עתה הם נתפסו כקהל מצביעים פסיבי שעמו יש לקיים קשר בעיקר לקראת מערכת הבחירות במטרה להבטיח את תמיכתו, ב-1965 החל תהליך שבו ימלאו חברי חרות המזרחים את שורות הפעילות התנועתית בסניפים. כתוצאה מכך הבין כל מי ששאף לעמדת כוח בסניף, ברשימה לרשות המקומית או לקראת כינוס מוסדות התנועה, שעליו לזכות באהדתם של פעילים חדשים אלה.⁶⁵

מאפיין מרכזי של שכבת הפעילים שזה אך צמחה היה סדר היום החדש שהעסיק אותה: סדר יום ששילב השקפות של אקטיביזם לאומי ושל מסורתיות תרבותית עם רגישות רבה למציאות הכלכלית-חברתית בשכבות העממיות בישראל.⁶⁶ השקפות אלה חידדו את המגמה שהתווה בגין בעד קו אוהד לדת ולעמדות המפלגות הדתיות בסוגיות הקשורות בדמותה היהודית של מדינת ישראל. במקביל הן יצרו מגמה פרולטרית יותר מבחינת השקפות התנועה בסוגיות כלכליות-חברתיות, ואיזנו את המגמה הבורגנית שבלטה בתנועה במהלך שנות החמישים. בפעם הראשונה נשמע בשורות התנועה קולם הברור של חברים שזירת פעילותם העיקרית הייתה ועדי העובדים, ושראו כשדה ראשון לשינוי את המתרחש במקומות העבודה. לא פחות חשוב היה הגורם שנעדר מסדר היום הזה: הפעילים החדשים של תנועת החרות לא היו חדורים בתודעת הפולמוסים ההיסטוריים של התנועה הרביזיוניסטית עם תנועת העבודה. גם אם הם נטו לאמץ את הרטוריקה התנועתית ביחס לסוגיות מתקופת היישוב, הרי שהתנגדותם למשטר מפא"י הייתה קשורה הרבה יותר לסוגיות מתקופת המדינה מאשר לסוגיות היישוביות. השינוי החברתי הפנימי בתנועת החרות עתיד היה להצמיח פירות אלקטורליים חשובים בעתיד, אולם בינתיים הוא עורר לא מעט כעס והתנגדות.

64 שפירא, לשלטון בחרתנו, עמ' 94.

65 אופיר, ספר העובד הלאומי, עמ' 404.

66 גולדשטיין, גח"ל, עמ' 148.

דור הרביזיוניסטים הוותיק נדחק בהדרגה הצדה בידי הכוחות החברתיים החדשים שזכו ליחס אוהד מהנהגת חרות. חילופי המשמרות בתנועה עדיין לא התרחשו, אך אותות המבשרים על המגמה החלו להופיע וראשי הסתדרות העובדים הלאומית שהיו הרגישים ביותר להיחלשות עוצמתם מיהרו לזעוק על 'התרחקות התנועה משורשיה'. יהושע אופיר ביטא את תחושותיהם של ותיקי ההסתדרות העובדים הלאומית באמצע שנות השישים:

קם דור חדש של עסקנים בתנועת החרות, צעירים רבים מעיירות הפיתוח, 'שלא יידעו את יוסף', לא הכירו את השורשים, לא מצאו עניין רב בעברה רצוף התלאות והגבורה – של ה.ע.ל. – כי הם חיו במציאות חדשה, לא קלה. הם עצמם עברו את התלאות של השתרשות בארץ, תוך נאמנות לתנועת החרות. עתה ביקשו לקצור את פרי ההצלחה של עצמם. הם העזו והתמודדו בבחירות להסתדרות הכללית. הם הביאו אתם המוני בוחרים שנהרו לתנועת החרות. והתנועה התגלמה בעיניהם בדמותו של מנחם בגין, לוחם המחותר מאתמול, לוחם במשטר השנוא עליהם בהווה, נואם מלהיב שהמונים נוהרים אחריו. מרביצים לא ידעו הרבה על תורת ראש בית"ר ועל עברה של התנועה הלאומית.⁶⁷

יש לראות אם כן את החלטתו הנחושה של בגין להכניס את חרות לתוך ההסתדרות, 'קודש הקודשים של תנועת העבודה', כחלק מ'הרביזיה של הרביזיוניזם' – תהליך שינוי במסורת הז'בוטינסקאית. בגין חולל תמורות יסודיות ברביזיוניזם של תקופת היישוב. הוא יצר נאו-רביזיוניזם שהאלקטורט שלו מבוסס על העולים המזרחים במקום על יהדות פולין שחברה. המפלגה הרביזיוניסטית הייתה אשכנזית באופיה, והרוב האשכנזי אפיין את מוסדות חרות בשנות המדינה הראשונות. בגין פעל לשילוב הפעילים המזרחים במוסדות התנועה גם על חשבון הפעילים הרביזיוניסטים הוותיקים. הוא נתן לתומכיו המזרחים מרחב לפעולה ולייצוג הן על ידי הגדלת מוסדות המפלגה,⁶⁸ והן על ידי שיבוץ הולך וגובר של פעילים מזרחים כנציגי חרות ברשויות המקומיות ובהסתדרות.⁶⁹ דווקא בסיעת 'תכלת לבן' של חרות בהסתדרות יכול היה בגין לאפשר תהליך שילוב מהיר ומקיף של פעילי התנועה המזרחים כיוון שמדובר היה בארגון חדש, שבו לא ניתנה קדימות היסטורית ליוצאי אצ"ל ולח"י, וכיוון שסדר היום שלה

67 אופיר, ספר העובד הלאומי, עמ' 405-406.

68 שפירא מצביע על הגדלת חברי מרכז חרות בשנת 1963 ל-120 חברים, ב-1968 ל-170 וב-1972 ל-278 חברים, כאמצעי של בגין לאפשר ביטוי לחברים החדשים בתנועת החרות, שרובם היו מקרב הציבור המזרחי. שפירא, לשלטון בחרתנו, עמ' 159.

69 לב גרינברג, פעילי ציבור בשלטון המקומי ובהסתדרות המימד העדתי, ירושלים 1989, עמ' 36.

היה כלכלי-חברתי.⁷⁰ תהליך העומק שהתרחש בחרות במהלך שנות השישים היה חדרת המזרחים כמעט לכל רמות הייצוג בתנועה.

ייצוג המזרחים בסיעת חרות בכנסת

עד כמה היה לתהליך השינוי החברתי באלקטורט של חרות ביטוי בייצוג הפוליטי של המפלגה? עיון ברשימת חברי הכנסת של תנועת החרות מעלה כי שיעור הייצוג של חברי כנסת מזרחים לא עלה בצורה משמעותית בשני העשורים הראשונים של מדינת ישראל. זאת בניגוד לגידול שחל באותן שנים בשיעור תמיכת המזרחים בתנועת החרות ובשיעור הפעילים המזרחים בה. עד הכנסת החמישית (1961) נכללו ברשימתה של תנועת החרות שני חברי כנסת ממוצא לא-אשכנזי: חיים מגורי-כהן, בן העדה התימנית ומראשי סניף נתניה של התנועה, ובנימין ארדיטי, מראשי קהילת יוצאי בולגריה בארץ.⁷¹ גם לאחר מאורעות ואדי סאליב ועליית הסוגיה העדתית לקדמת סדר היום הציבורי לא חל כל שינוי ברשימת חרות לכנסת הרביעית, בכל הקשור למועמדים המזרחים.⁷² רק לקראת הכנסת החמישית צורף לרשימה אברהם טיאר, שעמד בראש בית"ר תוניס ב-1946. טיאר החל את דרכו בישראל כסבל בנמל חיפה אך השתלב כעבור שנה במוסדות חרות והסתדרות העובדים הלאומית בחיפה. הוא צבר כוח בסניף חיפה של התנועה, היה למזכירו והוכנס לרשימה כיוון שבגין חיפש אחר דמות שתוכל לייצג בצורה מובהקת יותר בכנסת את התחזקות חרות בקרב ציבור העולים המזרחים.⁷³ טיאר היה לנציג הצפון אפריקני הראשון בסיעת חרות, אך גם הוא השתלב ברשימה בעיקר בשל השתייכותו המוקדמת לבית"ר ולאצ"ל, ועדיין קשה לראות בו נציג אותנטי של העלייה המזרחית. במהלך שנות השישים היה בגין מודע לתת-הייצוג של המזרחים בתנועת החרות. בנאום שנשא בכנסת בסוגיית מיזוג הגלויות, הודה:

על כולנו לדאוג לייצוג גובר והולך בכל מוסדות המדינה – ואני אומר במלוא הכנות: בכל המפלגות ללא יוצא מן הכלל, של יהודים שעדיין נושאים את השם ספרדים, כפי שיהודים אחרים עדיין נושאים את השם אשכנזים [...] יש לעשות מאמץ כלל-לאומי, ללא הבדל סיעה ומפלגה,

70 ראו, למשל, בולטות המזרחים ברשימת מועצת סיעת תכלת לבן: דין וחשבון מוגש לצירי הוועידה הארצית התשיעית, מאי 1968.

71 ארדיטי (1897-1981) נולד בווינה, אך גדל בסופיה וייסד שם את הקבוצה הרביזיוניסטית.

72 בניגוד לציונים הכלליים ששיבצו את משה נסים ברשימתם, בניסיון (שלא הועיל) למשוך את קולות המזרחים.

73 ראיון המחבר עם אברהם טיאר, אפריל 2005.

כדי להביא באופן הדרגתי לידי ביטול הדיספרופורציה, ומה גם שהיום אין זאת בעיה של שלישי האוכלוסייה אלא של מחציתה.⁷⁴

הפער שנוצר במחצית הראשונה של שנות השישים בין שיעור הפעילים והתומכים המזרחים של תנועת החרות לבין רמת הייצוג הנמוכה בכנסת, הביא לכנסת נציג מזרחי חדש ברשימת מועמדי חרות ב-1965. מנחם ידיר, מראשי סניף שכונת התקווה של התנועה ומפעילי קהילת יוצאי סוריה, נתפס כמו טיאר כנציג אותנטי יותר של השכונות שסיפקו לתנועה את תמיכתן. ידיר סיפר בזיכרונותיו על הדברים שאמר בפגישתו עם 'ועדת התרכובת' (שמה של 'הוועדה המסדרת' של חרות), המעידים על הלחץ ההולך וגובר להביא את תמיכת המזרחיים בחרות לידי ביטוי ייצוגי:

רבותי, אנו, תושבי שכונות המצוקה, רובם ככולם יוצאי עדות המזרח, הפסקנו להיות חוטבי עצים ושואבי מים. מגיע לנו ייצוג מתאים בכל מוסדות התנועה, גם במרכז, גם בהנהלה, וכמובן גם בכנסת, גם בעיריות – בכל מקום ומקום. אנחנו חייבים להיות שותפים מלאים. זה לא ייתכן שאנחנו טובים רק כדי להצביע, אבל במוקדי הכרעות יהיו אנשים אחרים. אנחנו יעילים גם אחרי יום הבחירות. תכניסו את זה לכם לראש. חרות היא המפלגה שלנו, והאבסורד הוא שכמעט ואיננו מיוצגים בה.⁷⁵

הפעיל משכונת התקווה הצליח להרשים את שומעיו ששיבצו אותו במקום ה-15 מטעם חרות וה-26 ברשימת גח"ל לכנסת.⁷⁶ בכנסת השביעית שנבחרה ב-1969 שב וירד ייצוג המזרחים בסיעת חרות לשני חברי כנסת.⁷⁷

צירופו של דוד לוי לרשימת חרות במקומו של הנציג המזרחי הוותיק, חיים מגורי-כהן, ציין שלב חדש בתולדות ייצוג המזרחים בחרות. לוי היה נציג מסוג חדש של המזרחים בסיעה בכנסת. חיים מגורי-כהן, בנימין ארדיטי, מנחם ידיר ואברהם טיאר שובצו ברשימה על תקן נציגי התומכים המזרחים של חרות בעיקר כתוצאה מפעילותם המוקדמת בבית"ר ו/או באצ"ל.⁷⁸ לדוד לוי לא היה כל קשר למורשת הרביזיוניסטית

74 נאום מנחם בגין, דברי הכנסת, 8.12.1964, כרך 41, עמ' 550.

75 מנחם ידיר, ידיר נפש, רמת-גן 2001 (להלן: ידיר, ידיר נפש), עמ' 129.

76 ידיר דחק מהרשימה את בנימין ארדיטי. אברהם טיאר פרש במאוס 1967 מתנועת החרות והיה ממקימי המרכז החופשי יחד עם שמואל תמיר ואליעזר שוסטק.

77 הדיון איננו מתייחס לסיעת גח"ל כולה מפני שלמנחם בגין לא הייתה השפעה על רשימת המועמדים מטעם המפלגה הליברלית. החלק הליברלי של סיעת גח"ל כלל בכנסת השישית שני חברי כנסת: שלמה כהן-צידון וברוך עוזיאל. שניהם לא כיהנו בכנסת השביעית. לעומתם, נסים שב ונכנס לכנסת מטעם הליברלים.

78 דוד שוורץ, ממפלגת אופוזיציה למפלגת שלטון, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 1990, עמ' 130.

והוא אף נבחר לאגודת פועלי הבניין מטעם מפא"י בטרם הצטרף לתנועת החרות. לוי צמח מהפעילות התנועתית בעיירת הפיתוח בית שאן ובוועד הפועל של ההסתדרות. החלטת ועדת התרכובת לשבצו ברשימה העידה על הבנת חבריה את השינוי החברתי שהתחולל בתנועה. מבין הפעילים המזרחים שבעקבות כניסת חרות להסתדרות זכו בכר נוח לפעילות מפלגתית, זיהתה הנהגת תנועת החרות את לוי כמנהיג צעיר שיוכל לסמל הן את פוטנציאל ההתקדמות של המזרחים בתוך התנועה והן את הקשר המתהדק בינה לבין מצביעי הפריפריה הישראלית.

מנחם בגין כ'אב מייסד' חלופי: פרישת בן-גוריון מראשות הממשלה ומלחמת ששת הימים במהלך שנות השישים התרחשו שני אירועים נוספים בעלי משמעות מעשית וסמלית, שתרמו לחיזוק תהליך הזדהות הציבור המזרחי עם בגין. ב-16 ביוני 1963 הודיע בן-גוריון על התפטרותו מראשות ממשלת ישראל. ירידתו של בן-גוריון, 'האב המייסד', ממרכז הזירה פינתה את מרכז הציבוריות הישראלית מאישיות רבת כריזמה וזכויות היסטוריות. איש ממנהיגי מפא"י לאחר תקופת בן-גוריון לא היה מסוגל להציע לחברה הישראלית בכלל ולציבור המזרחי בפרט את מה שסימלה דמותו של ראש הממשלה הראשון: דמות אב בעל נחישות, חזון ולהט, אוטוריטה מדינית-ביטחונית שאפשר לסמוך עליה ברגעי משבר. סמי שלום שטרית כתב על בן-גוריון ש'נתפס על ידי המזרחים לא רק כמנהיג ממלכתי אלא כמלך', כונה על ידי מזרחים רבים 'דוד מלך ישראל' והפך בעיניהם 'לדמות האב הגדול שלקח אחריות על חייהם'.⁷⁹ הליכתו של בן-גוריון לשדה בוקר הותירה חלקים נרחבים בחברה הישראלית, אשכנזים וספרדים, צמאים לדמות אב חלופית. לא מיד, אולם בתהליך הדרגתי, שאף מנחם בגין להתמקם בחלל שהותיר יריבו הגדול. הוא ביקש, ובמידה מסוימת גם הצליח, למלא את הפונקציה של המנהיג שתרים תרומה מכרעת להקמת המדינה ושל דמות-אב השואבת את מעמדה ממנהיגותו ומניסיונו ההיסטורי ולא מתמיכת מוסדות מפלגתיים.

79 שטרית, פוליטיקה מזרחית, עמ' 130. שטרית מוסיף כי בן-גוריון שלט במזרחים 'ביד רמה'. תיאורו של שטרית את יחסי הגומלין בין ראש הממשלה הראשון לבין המזרחים במדינת ישראל לוקה בחד-ממדיות. המנהיג הסמכותי קובע את גורלם של העולים המזרחים במדינה הצעירה והם נענים לו צייתנים, כנועים ובמשמעת חסרי יכולת לנהוג ולבחור בשיקול דעת עצמאי. ממד זה בא לידי ביטוי בלחץ הפקידותי שהופעל במעברות ובשכונות, בעיקר בשנים הראשונות לקיום המדינה. אולם המציאות בישראל ב-15 השנים הראשונות הייתה מורכבת יותר. המזרחים לא היו קבוצת מהגרים פסיבית, אלא בתוכם היו קבוצות בעלות מודעות שסברו כי ממשלת ישראל פועלת בדרך התואמת את האינטרסים שלהם ולכן ראוי להצביע עבור מפלגת השלטון. כמובן מקור התמיכה הפוליטית שגייסו מן המזרחים בן-גוריון מזה ובגין מזה נעוץ בכריזמה שלהם, במנהיגותם ובסמליות שביקשו לגלם, כל אחד בדרך ובמידת הצלחה שונה, כמקימי המדינה. פרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה באביב 1963 סייעה לבגין להעצים בהדרגה את מעמדו הסמלי.

הצטרפותו של בגין לממשלת הליכוד הלאומי בראשותו של לוי אשכול ב'תקופת ההמתנה' שקדמה למלחמת ששת הימים, לצד הברית שיצר עם בן-גוריון, יריבו המר משכבר הימים, העניקו רוח גבית לתהליך הפיכתו של בגין למנהיג לגיטימי בחברה הישראלית בכלל ולסמל הפטריוטיזם הציוני עבור עוד ועוד ישראלים בקרב הציבור המזרחי. אפשר ללמוד על מגמות עומק מדפוסי ההצבעה בבחירות לכנסת השביעית שנערכו בסתיו. גח"ל זכה ב-31 אחוז מקולות החיילים, נתון שהעיד על פוטנציאל הגידול האלקטורלי של מפלגתו של בגין. במקביל בישרה עליית כוחו של גח"ל בקרב יוצאי עדות המזרח ובעיירות הפיתוח את צמצום הפער בין המחנות הפוליטיים בישראל.⁸⁰ ניתוח גאוגרפי של התוצאות בקלפיות העירוניות השונות מעלה כי ב-1969 גבר התהליך שהסתמן כבר ארבע שנים קודם לכן, של התחזקות התמיכה בגח"ל בקרב ריכוזי אוכלוסייה מזרחית מרמה סוציו-אקונומית נמוכה. אם ב-1965 גבר גח"ל על המערך בשכונות המזרחיות הוותיקות בערים הגדולות, הרי שב-1969 התרחש 'מהפך' גם בשיכונות העולים המזרחיים בשולי הערים הוותיקות ובערי העולים הסמוכות לערים הוותיקות.⁸¹

ד. גורמי החיבור בין מנחם בגין לציבור המזרחי

כאמור, אין לראות בציבור המזרחי בישראל קבוצה בעלת השקפות אחידות, כפי שאפשר ללמוד גם מהתפלגות קולות המזרחים במערכות הבחירות השונות. למרות זאת, אפשר לזהות תהליך קבוע של התהדקות הברית בין רבים בקרב המזרחים לבין בגין ותנועת החרות. מה היו הגורמים שעמדו ביסוד תהליך זה?

הגורם הראשון קשור להתנקזותה של מחאת העולים המזרחים כנגד מפא"י על חבלי הקליטה. ככל שחלפו השנים מאז הקמת המדינה פחתה התלות החומרית של העולים במנגנון הממשלתי, שנשלט ברובו בידי מפלגות הפועלים. בה בעת חלה שחיקה בזהויה בין תקומת מדינת ישראל לבין מפא"י ובן-גוריון. התסכול הכולך והולך וגובר מהימשכותם של קשיי הקליטה ומהפער הנדמה כנמשך לאין קץ, הגדיל את שיעור המזרחים שחיפשו כתובת פוליטית אלטרנטיבית למפא"י. כיוון שרוב המפלגות קיימו קשר פוליטי ושותפות קואליציונית מזדמנת עם מפא"י, התחזקה מגמת התנקזות המגמה אל מפלגת האופוזיציה הראשית. מעבר לעובדה שחרות לא נטלה חלק במפעל הקליטה, הוצאה אל מחוץ למפתח המפלגתי, ולכן נתפסה ככתובת טבעית להצבעת המחאה, הוצאתו של

80 'התוצאות הרשמיות של הבחירות – מחר ב'רשומות'', היום, 6.11.1969. בדר טען כי גח"ל זכתה ב-32 אחוז מקולות המצביעים בצבא. ראו הנתונים המופיעים אצל אשר אריאן, הבחירות בישראל, 1969, עמ' 193-196.

81 גונן, ניתוח גאוגרפי, עמ' 59-87.

מנחם בגין אל מחוץ לקונסנזוס תרמה למפלגתו בדרך נוספת.⁸² חרות הייתה המפלגה היחידה שבנתה עצמה כחלופה כוללת למפא"י ולכן נתפסה כאפיק מחאה פוליטי אפקטיבי. שלילת הלגיטימיות של המפלגות העדתיות, שהוצגו כחותרות תחת חזון אחדות העם, סייעה לתנועת החרות להפוך למקור המשיכה המרכזי של רבים מקרב העולים המזרחים.⁸³

הגורם השני שסייע להתגבשות הברית בין מנחם בגין ותנועת החרות לבין רבים מקרב הציבור המזרחי הוא הנרטיב הימני המסורתי. מנחם בגין ניתב את הימין הרביזיוניסטי הרחק מתפיסתו החילונית האדוקה של 'מורו ורבו', זאב ז'בוטינסקי. בניגוד לבנו של מייסד הצה"ר, ערי ז'בוטינסקי, שדגל בעמדות חילוניות מובהקות ונאבק בתפיסה הדתית ובממסד הדתי,⁸⁴ גיבש מנחם בגין קו רעיוני המשלב בין לאומיות לבין מסורתיות ומכבד את הדת על ערכיה, מוסדותיה וסמליה. הנרטיב של בגין היה שזור במושגים, בסיסמאות וברעיונות שהיו קרובים יותר לתפיסה התרבותית הלאומית של קבוצות מזרחיות רבות.⁸⁵ עבור רוב יוצאי ארצות האסלאם הייתה הדת יסוד הזהות העצמית הבסיסי ביותר והם לא הכירו בהפרדה בין דת לאומיות. תפיסות אלה הלמו בדרך כלל את הנרטיב הבנייני וחיזקו את הזיקה בין המזרחים לבין מנהיג האופוזיציה. כיוון שהמזרחיות שהתגבשה בישראל כללה הסתייגות מן השמאל המרוחק מהמסורת הדתית, גברה תמיכתם של מזרחים רבים במנחם בגין ובמפלגתו. אל מול מיתוס הצבר או החלוץ הרחוק מכל מאפיינים דתיים וממחויבות למסורת, עוצבו הגיבורים הלאומיים של תנועת החרות, כדוגמת עולי הגרדום, כנטועים בעולם המסורתי היהודי ('הרוגי המלכות').⁸⁶

הגורם השלישי שתרם לפניית רבים מהמזרחים אל תנועת החרות ואל מנהיגה נובע במידה רבה מהגישה הלאומית המסורתית שתוארה לעיל. בגין הרבה לשזור בנאומיו תיבות ומושגים כמו 'קיבוץ גלויות' ו'מיזוג גלויות'. אולם נראה כי עמדתו של מנהיג תנועת החרות ביחס לרעיון 'כור ההיתוך' הייתה מרוככת יותר מזו של בן-גוריון ושל שותפיו להנהגת מפלגת השלטון. א"ב יהושע ניסח טיעון זה במסרתו 'סליחה':

82 זאב צחור, יקיצה: חלום המדינה ומה שיצא, תל-אביב 1998, עמ' 181.

83 חנה הרצוג, עדות פוליטית: דימוי מול מציאות – ניתוח סוציולוגי-היסטורי של הרשימות העדתיות' לאסיפת הנבחרים ולכנסת (1920–1984), תל-אביב תשמ"ו, עמ' 175–177.

84 על ביקורת שנמתחה על בגין מצד הרביזיוניסטים הוותיקים, שדרשו לדגול בעמדות חילוניות מובהקות ראו, שמואל כץ, לא עוז ולא הדר, תל-אביב 1981, עמ' 12.

85 ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 124.

86 אמיר גולדשטיין, גיבורים מחוץ לפנתאון: מיתוס עולי הגרדום – צמיחתו של מיתוס עולי הגרדום בימין הרביזיוניסטי והמאבק על מקומו בויכרון הקולקטיבי בישראל, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2003, פרק שישי.

אבל עדות המזרח, ובמיוחד עולי מרוקו, שעלייתם מוקמה בתפר שבין הכרח לבחירה, חשו שמפלגת העבודה העמידה בפניהם דרישה כפולה ומכופלת: לא רק להשיל את הגלותיות ולהפוך ליהודים חדשים להמיר את התרבות המזרחית בתרבות אחרת [...]. אם הייתי צריך להגדיר במשפט אחד את סוד קסמו של מנחם בגין לגבי יוצאי עדות המזרח, הייתי אומר: סוד קסמו נעוץ בכך שהוא לא תבע מהם להשתנות, שהוא קיבל אותם כמו שהם. ביסודה, תנועת העבודה נשאה ברוח האידיאולוגיה המסורתית של השמאל את דגל השינוי. היא גם האמינה שהשינוי אפשרי והוא מקדם את האדם. ושלא יהיה כאן כל ספק, אני עצמי מגדיר את תמצית מהותי השמאלית, בצורך של שינוי האדם וביכולתו להשתנות.⁸⁷

בגין הציב את קיבוץ הגלויות כמטרתה המרכזית של הציונות, אולם 'היהודי החדש' שביקש לעצב, במיוחד בימי פיקודו על האצ"ל, לא כלל שינוי תרבותי טוטלי,⁸⁸ אלא התגברות על הממד הפחדני שנתפס כחלק מהמהות הגלותית. מעבר לדרישה לאומץ לב, לאקטיביזם ולהתחדשות הגבורה היהודית, אין למצוא בנאומו בגין או במאמריו ניסיון לשנות את הציבור המזרחי ברוח 'שלילת הגולה' של תנועת העבודה, הכרוכה בשלילת היהדות האורתודוקסית. שלילת הגלות של בגין הייתה לאומית בתוכנה, 'מוניסטית', ולא תרבותית או חברתית, כמו בקרב יריביו ממפלגות הפועלים. נהפוך הוא – בגין התייחס אל המזרחים כאל 'ציונים טבעיים'. יורשו של בגין על כס ראש הממשלה, יצחק שמיר, התייחס להיבט זה בספר זיכרונותיו:

מדהים לראות איך האיש הזה לבדו מצא נתיבות לליבו של הציבור הקרוי 'עדות המזרח'. לשונו רצה בתשע שפות, אבל לא בערבית. 'מחוז הבחירה' הטבעי שלו – בפולין, ברוסיה, בארצות הבלטיות ובבלקן – נכחד כליל. והנה, חרף כל הדברים האלה היה זה הוא שקסם ליושבי המעברות במצוקתם ובלותם, שהאזין לסיפוריהם הכאובים, שוחח עמם על בעיותיהם, וקנה את אמונם. במעמדו באותם ימים נבצר ממנו לפזר להם הבטחות או לשפר את מצבם, אבל הוא ידע כי העלייה מצפון אפריקה שונה מרוב העליות האחרות, כי באי העלייה הזאת היו ציונים מלידה, ולכן לא היה צריך להנחיל להם את אהבת ציון או להכינם מבחינה רוחנית ופסיכולוגית לקראת המסע הגדול.⁸⁹

87 א"ב יהושע, 'סליחה', אלפיים, קובץ 16 (1998), עמ' 184.

88 על אימוץ רעיון מיזוג הגלויות על ידי היישוב הקולט ראו, ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 68.

89 יצחק שמיר, סיכומי של דבר, תל-אביב 1994, עמ' 114.

בגין קיבל את המזרחים, כיבד את תרבותם ולא ביקש מהם להתכחש לזהותם הדתית המסורתית, ומכאן שהרטוריקה שלו הייתה זרה פחות, לא איימה עליהם והוא יכול היה לטעון נגד ההתנשאות המפא"ניקית ולזכות ביתרון פוליטי לא מבוטל: 'יבוש וייכלם כל מי שמגלה בלב, בדיבור או בכתב, מידה כלשהי של התנשאות בגלל מוצא אירופי, כלפי אחינו, בני עמנו, שאבותיהם גורשו מספרד והם ובניהם נתפזרו גם בחלקי אירופה, אבל בעיקר באפריקה ובחלקם באסיה, או לגבי אחינו שאחרי החורבן נדרו הרחק מזרחה'.⁹⁰

ממד נוסף שאפשר לקשור לסוגיית הדחייה הטוטלית על ידי ההגמוניה האשכנזית בישראל, של תרבות יוצאי ארצות האסלאם, הוא תחושת השותפות התרבותית של המזרחים עם הערבים, אויבי המדינה. הקירבה התרבותית בין המזרחים לערבים תרמה לדה-לגיטימציה של תרבותם ולתייגה כנחותה.⁹¹ בגין היה מסוגל לתת מענה לסוגיה זו הן באמצעות הפטריטיזם המובהק שביטא וסימל, והן מפני שהקפיד להדגיש את השתייכותם הבלתי מותנית של המזרחים לחברה הישראלית. מנהיג חרות כלל בגבולות הזהות היהודית את כל מי שמגיע ממוצא יהודי, והבליט בדבריו את שילובם של המזרחים באתוס הציוני.

מכלול הגורמים הזה יצר זיקה בין שתי הקבוצות שהוצבו בתהליך הקמת המדינה בפריפריה הפוליטית-חברתית-תרבותית. לברית המודרים הזו כיוון יונתן שפירא כשהציב את 'הפוליטיקה של סטטוס' בבסיס ההסבר לנסיקתו הפוליטית של מנחם בגין. אליבא דשפירא, דווקא כיוון שבגין, שהיה בעצמו רחוק מעמדות הכוח הממסדיות, לא יכול היה להציע לציבור תומכיו תגמולים חומריים, תקציבים או משרות, הוא הצליח לגבש מסר מפצה עבור המזרחים, שמיקם אותם בלב החברה הישראלית באמצעות פיצוי רטורי.⁹² לכל אלה יש לצרף את סגולות אישיותו של בגין כמנהיג. הכריזמה הבגינית התבססה על ההילה ההרואית של ימי הפיקוד על האצ"ל, על השילוב של פטריט וג'נטלמן, כמו גם על יכולתו למצוא את הדרך ללבותיהם של מאזיניו. בגין ניחן ביכולת ליצור קשר רגשי עם קהל רחב ותחושת הזדהות עם מאזיניו. כפולמוסן פוליטי בנה מנהיג תנועת החרות את תחושת הלכידות והשייכות של המזרחים; עם רבים מהם

90 נאום בגין, דברי הכנסת, 8.12.1964, כרך 41, עמ' 550.

91 ירון צור, 'הבעיה העדתית', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השני: תשי"ח – תשכ"ח, ירושלים 2000, עמ' 115.

92 לביקורת כללית על גישתו של שפירא ראו, אורי כהן ושמאל הירש, 'דמות המזרחים בכתביו של יונתן שפירא', אלפיים, קובץ 24 (2000), עמ' 171-190. כהן והירש מזהים אצל שפירא תפיסה מתנשאת, המתייחסת אל המזרחיים כחסרי כלים של חשיבה רציונלית. לטענתם, מחקרו יוצר משוואה מופרכת מין מזרחיים לבין ההמונים.

יצר ברית של מודרים מול הממסד הפועלי, שאת מוסדותיו (הסתדרות, קיבוצים)⁹³ האשים בהתנשאות, בשעה שהוא העניק לתומכיו תחושת ערך, הבטחה לכבוד ולגיטימציה. בדרך זו חוו רבים מהמזרחים חוויה של שחרור מהתיג 'ישראל השנייה' ושל קבלה לתוך המשפחה ('אחי ואחיותי').⁹⁴

ה. גח"ל ומחאת 'הפנתרים השחורים'

שלוש השנים שבהן כיהן מנחם בגין כשר בממשלות הליכוד הלאומי של לוי אשכול ושל גולדה מאיר התאפיינו בירידת המתח הפוליטי המערכת המפלגתית בישראל. בקיץ 1970 הוביל בגין את גח"ל בחזרה לאופוזיציה, בעקבות התנגדותו לאימוץ 'תכנית רוג'רס' על ידי ממשלת מאיר. זמן לא רב לאחר החזרה לאופוזיציה, פרצה שוב המחאה העדתית במלוא עוזה אל פני השטח, וחייבה את בגין למקם את עצמו ואת מפלגתו ביחס אליה.

השינויים שחלו בסדר היום הציבורי בישראל בעקבות סיומה של מלחמת ההתשה והתגברות העלייה מברית המועצות עמדו בבסיס התפרצות המאבק העדתי שהובילו 'הפנתרים השחורים'. כבר בימים הראשונים של חודש ינואר 1971 נודע דבר התארגנותם של צעירים בשכונת מוסררה בירושלים תחת השם 'הפנתרים השחורים'. חודשיים מאוחר יותר, ב-3 במארס, נערכת ההפגנה הראשונה של 'הפנתרים' ברחבת עיריית ירושלים ובמשך השנתיים הבאות שבה וניצבה המחאה המזרחית על סדר יומה של החברה הישראלית.⁹⁵ 'הפנתרים' קיימו הפגנות, עצרות ופעולות מחאה שהחלו בירושלים והתפשטו למקומות רבים נוספים ברחבי הארץ.

עמדת גח"ל בסוגיית מאבק 'הפנתרים' עלתה לדיון בישיבה של הנהלת הסיעה ב-24 במאי 1971, לאחר שבכנסת הגישה רק"ח הצעת אי אמון בנושא 'ההתנפלות האכזרית של המשטרה על תושבי ירושלים בעקבות הפגנת הפנתרים השחורים משכונות העוני'. הדילמה שניצבה בפני צמרת גח"ל הייתה היכן ניצבת המפלגה בין שלטון המערך לבין המחאה העדתית. בגין קבע נחרצות כי יש להצביע נגד הצעת רק"ח, אף שמדובר בהצעת אי אמון. שני הנימוקים המרכזיים של מנהיג גח"ל היו עצם העלאת ההצעה על ידי 'רק"ח, המשוועבדת לממשלת מוסקבה', וכן הנוסח המופרז של הצעת אי האמון.⁹⁶ בגין, שלאורך השנים הסתייג משימוש בכוח מופרז על ידי המשטרה, טען שיש לבדוק את נכונות ההאשמות, אך הדגיש כי החוגים העומדים מאחורי ההפגנות הם אנטי-

93 ראו, למשל, 'בכנס יסוד של סיעת חרות בהסתדרות: התקפה חריפה על ערכי ההסתדרות והתנועה הקיבוצית', למרחב, 16.3.1964.

94 עופר גרוזובר, מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג: ביוגרפיה, תל-אביב 2006, עמ' 126.

95 דבורה ברנשטיין, 'הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית', מגמות, כרך כה (1979) (להלן: ברנשטיין, הפנתרים השחורים), עמ' 64-80.

96 פרוטוקול ישיבת סיעת גח"ל, 24.7.1971, מזב"י, ה 2 - 2 / 11.

ציונים וקבע כי השם 'פנתרים שחורים' צריך להיות מאוס ובלתי מקובל בקרב היהודים ויש לפנות לחוגים הנ"ל לשנות את השם מאחר והפנתרים השחורים "המקוריים" הנם שונאי ישראל וקשורים לאל-פתח.⁹⁷ חברי סיעת גח"ל הצטרפו להסתייגויות מנהיגם מהמחאה הפנתרית. אהרן גולדשטיין טען שיש להסתייג מן ההסתה נגד העלייה המושמעת על ידי 'הפנתרים השחורים'. בנימין הלוי ביקש להדגיש בדיון את הכוונה להרוס את מורל המדינה מבפנים. יעקב נחשתן קבע שמארגני ההפגנות מנצלים את הדוחק הכלכלי של השכבות הנחשלות כדי להסיח את דעת הקהל מן המצב המדיני וכדי לשבור את ה'מורל' של החיילים. בסיעה נשמע רק הד קלוש לעמדת פעילי השטח בעד השתלבות תנועת החרות במאבק הכלכלי-חברתי שהובילו 'הפנתרים השחורים'.⁹⁸ בדיקת תפקודם של בגין וגח"ל בשנים 1971-1972 מעלה תמונה מפתיעה לכאורה של התעלמות כמעט מוחלטת של מפלגת האופוזיציה הראשית מהמחאה האנטי-ממסדית של 'הפנתרים השחורים'. בגין וחבריו לא מיהרו להצטרף לטענות העדתיות והכלכליות-חברתיות שהשמיעו ראשי 'הפנתרים', לא קיימו עמם כל פגישה רשמית והוסיפו להדגיש את הסוגיות המדיניות בנאומיהם ובמאמרים שפרסמו. בתוך תנועת החרות נשמעו קולות רבים אשר דרשו מהנהגת המפלגה להשמיע קול ברור בסוגיות הכלכליות-חברתיות ולהפוך את הדגל החברתי לדגל פוליטי תנועתי מרכזי. בגין נאלץ תכופות להדוף טענות של חברי תנועתו ושל אוהדיו, ביחס לנפקדות גח"ל מהדיון הציבורי שהעלו 'הפנתרים'. כך למשל כתב לו אחד מאוהדי תנועת החרות בקיץ 1971:

כאזרח התומך במפלגת גח"ל מזה שנים רבות הנני נדהם מחוסר המעש של המפלגה בכל מה שנוגע לבעיות העוני ותוצאותיו במדינתנו. [...] משתומם אני על המפלגה האופוזיציונית הגדולה שאינה מגלה רצון התמודדות ולחימה בבעיה זו כפי שהיא נוהגת בבעיות אחרות... בוחריך הרבים מקרב יהדות המזרח תלו בכך תקוות אך נחלו אכזבה מרה, בשטח זה.⁹⁹

בתשובתו הטיל בגין את האחריות על המצב הכלכלי-חברתי על 'אלה אשר בידיהם המשאבים הכלכליים והכספיים של העם היהודי', והבטיח לדרוש בכנסת הקמת ועדת חקירה.¹⁰⁰ בארכיונו האישי של בגין שמורים מכתבים לא מעטים העוסקים בנושא זה. לא רק תומכיו אלא גם כאלה שציינו במפורש כי היו רחוקים מדעות ימניות, הפנו את

97 על השפעת שמם של הפנתרים על יחסם של חוגים שונים למחאתם ראו, יוחנן פרס, יחסי עדות בישראל, תל-אביב 1976 (להלן: פרס, יחסי עדות), עמ' 160.

98 דברי מילמן ושכטרמן, פרוטוקול ישיבת סיעת גח"ל, 24.7.1971, מזב"י, ה 2 - 2 / 11.

99 מכתב אמיל אלבו למנחם בגין, 22.6.1971, מזב"י, פ 20 / 9 / 79.

100 מכתב מנחם בגין לאמיל אלבו, 28.6.1971, שם.

עיניהם למנהיג גח"ל, בציפייה שינהיג מאבק כלכלי-חברתי. יצחק חדר קבע כי 'מפלגת העבודה נחלה כשלון חרוץ בטיפול בהברה בישראל', והוסיף:

לפיכך, הדעת נותנת שצריכה לקום בארץ הזאת תנועה שתאמץ בעיה זו. [...] כל מה שצריך כעת הוא מנהיג מוכשר והגון שיכטא צורך זה, יכבד את האנשים ויצעד אתם לקראת המטרה הנכספת. [...] מציע שתנועתך תמלא את החלל. אחרי מלחמת ששת הימים גדלה עממיותך, הגינותך, אינה מוטלת בספק אפילו בעיני אויבך הפוליטיים, ויש מקום, אפוא, לחשוב כי אתה היחידי כעת הנהנה מאימון כללי מלא והמתאים ביותר לבטא את דרישת השכבה הדוממת והמקופחת.¹⁰¹

בגין הדגיש בתשובתו לחדר כי עמדתו 'ברורה ואינה חדשה כלל: לצד העניים, נגד קיפוחים', אך בחר להדגיש כי הוא דוחה את ההסתה לשנאה שמשמיעים דוברי 'הפנתרים' 'שמקורה קנאה ושכחה'. ברומזו למודל החיקוי האמריקני של המחאה בישראל, הוסיף מנהיג גח"ל משפט טיפוסי: 'בעוד אמריקה מוקפת שני אוקיינוסים – אנחנו מוקפים אויבים'.¹⁰² בדרכו, הבהיר בגין באופן שאיננו משתמע לשתי פנים: הסוגיה הלאומית-ביטחונית צריכה לדחוק הצדה כל מאבק כלכלי-חברתי בישראל.

מחאת 'הפנתרים' סירבה לשכוח באביב ובקיץ 1971. ימים ספורים לפני הפגנת האלפים הסוערת של 'הפנתרים השחורים' בכיכר ציון בירושלים נערך מפגש בין עזר ויצמן, יושב ראש הנהלת חרות דאז, לבין ראשי הסטודנטים הפעילים בחרות. בהפגנה שעמדה להתקיים בסוף אותו שבוע נשרפה בובה בדמותה של ראש הממשלה, גולדה מאיר, וחולקו כרוזים עם טקסטים חריפים במיוחד. השיחה שהתקיימה בין וייצמן לפעילים הצעירים של חרות הייתה סגורה. דווקא כיוון שלא נועד לפרסום, יכול פרוטוקול הפגישה ללמד על הלך הרוח בקרב חרות וגח"ל ועל המתח בין פעילי השטח לבין ההנהגה בסוגיית המחאה המזרחית המתלהטת.¹⁰³ במהלך המפגש סיפרו הצעירים לווייצמן על שיתוף הפעולה המתקיים בין הסניף הירושלמי של חרות לבין שני ארגוני 'הפנתרים השחורים'.¹⁰⁴ גרשון סלומון הגדיר את המציאות בירושלים 'קשרים הדוקים', הבהיר כי תהליך ההתקרבות בין צעירי חרות בבירה לבין ראשי 'הפנתרים' מתחזק, סיפר כי חרות מעניקה ל'פנתרים' 'תמיכה ורמקולים כשהיה צורך' ואף הודיע על ניסיון

101 מכתב יצחק חדר למנחם בגין, 2.6.1971, שם.

102 מכתב מנחם בגין ליצחק חדר, 10.6.1971, שם.

103 הירחון 'ארץ ישראל': דו שיח עזר וייצמן וסטודנטים, 24.8.1971, מזב"י, פ 272 / 2 (להלן: דו שיח וייצמן וסטודנטים).

104 ב-13 ביולי התפצלו הפנתרים השחורים, כשאדי מלכה הודיע על פרישתו הסופית מהתנועה ועל הקמת ארגון נפרד בשם 'פנתרים כחול-לבן'.

להעמיד לרשות 'הפנתרים' סניף עם טלפון,¹⁰⁵ שיסייע להם להתגבר על קשייהם הארגוניים. משתתף אחר בשיחה הרשה לעצמו לבטא באופן ישיר את התרעומת על דרך הפעולה של גח"ל בסוגיות הכלכליות-חברתיות: 'אני חושב שתנועת החרות בעיקר מפסידה היום ציבור אוהד ברחוב וזה בעיקר משום שאינה לוחמת מספיק לתקן בעיות בוערות. לדעתי זה בושה וביזיון שפנתרים שחורים, בחורים פשוטים כל-כך מעוררים בעיה גדולה, בעיה חברתית כזו, ולא תנועת החרות'.¹⁰⁶

הדוברים הצעירים הביעו תמיכה ברמה זאת או אחרת במאבק 'הפנתרים'. יש מי שהדגיש את האלימות המופרות של המשטרה והזדהה עם תחושת ראשי 'הפנתרים' שהממשלה מבקשת לחסל את המחאה בכוח הזרוע, ויש מי שבחר להדגיש את הצורך בהידוק הקשר עם פעילי 'הפנתרים' כדי לבלום את פעולתם במידת הצורך ולמנוע מהם לחצות קווים אדומים: 'בירושלים כל הפעילים של תנועת הפנתרים הם אנשי תנועת החרות [...] ונכנסתי לשם כדי למנוע שם השפעה אחרת ומצאתי שם את אנשי מצפן ושיח וזרקנו אותם משם. אני לא רוצה שכולם יהיו שמאלנים, אני רוצה שיהיו חברי חרות. משום כך אני צועק שם'.¹⁰⁷

העמדה שנקט וייצמן במהלך השיחה מעידה על הקושי של הנהגת תנועת החרות למצוא מכנה משותף עם מאבק 'הפנתרים' השחורים'. וייצמן, מתוקף תפקידו הביצועי כיושב ראש הנהלת חרות, ראה עצמו אחראי לפעילי השטח של התנועה וביקש לעורר את הסניפים לפעילות. אישיותו הייתה עשויה לסייע לו לבטא עמדות שהיו מקובלות פחות על ידי בגין ויוצאי הרביזיוניזם והאצ"ל. אולם גם האלוף שפשט את מדיו והצטרף למפלגת האופוזיציה ביטא עמדה ממסדית למדי בסוגית מאבק 'הפנתרים'. מחד גיסא הודיע וייצמן על אישור כספי לסייע לפעילי 'הפנתרים' בתחום הלוגיסטי, והתווה קו של חלוקת עבודה בין המפלגה הפוליטית לתנועת המחאה. בתשובה להאשמה כי חרות מאכזבת בחוסר התייצבותה כגורם מוביל בתחום הכלכלי-חברתי, אמר: 'זה בכלל לא בזיון אלא כל הכבוד להם וכל הכבוד לנו וכל אחד יעשה את תפקידו'. מאידך גיסא הסתייג וייצמן מ'הפיכת הויכוח לשחורים נגד לבנים' והבהיר לבני שיחו הצעירים את התנגדותו לדרך הפעולה הקיצונית של 'הפנתרים': 'השאלה היא אם צריך ללכת בהפגנה ולשרוף את תמונת גולדה או להילחם בצורה פוליטית בתאי הסטודנטים'. הוא הצביע על תסביך הנחיתות העדתי כשורש הבעיה,¹⁰⁸ 'לא מוכן לקבל שיש קיפוח במדינה!', וקבע נחרצות:

105 פעילי חרות תכננו להקים מועדון באחת משכונות ירושלים ולשלב את כוכבי בית"ר ירושלים באימוני כדורגל לילדי השכונות. ראו מכתב צבי זינגר למנחם בגין, 9.1.1971, מוב"י, פ – 20, 9/79.

106 דו שיח עזר וייצמן וסטודנטים.

107 שם.

108 וייצמן אמר לבני שיחו הצעירים כי את התסביך הספרדי הוא מכיר ממשפחתו.

אולי תגיד לי איזה קיפוח הלך כאן? אני יודע שבצה"ל יש כמה וכמה קצינים נחמדים יוצאי עיראק. גם מפקד הגדנ"ע ומפקד חטיבת הצנחנים [...] אני חושב, לפחות הייתי רוצה לעשות כל מה שאני יכול שחברי תנועת החרות לא ידברו כך כמוך. אני לא יכול לתת לך הוראה לדבר אחרת, אני יכול רק להצטער שיש אנשים שחושבים ככה [...]. עזוב אותי עכשיו עם חרות ועם בעיות פוליטיות. עזוב אותי לאיזה מפלגה אני שייך. אני כרגע א-פוליטי. אתה רוצה לומר שאתה מאמין שמדינת ישראל במשך עשרים השנה האחרונות יצאה במדיניות מכוונת לעשות מעמדות בין שואבי מים וחוטבי עצים ולומדי אקדמיה מצד שני? אני נורא מצטער, עם כל הביקורת שיש לי ואפילו כנה שיש לי כלפי מפלגת השלטון בכמה דברים, אני לא מאמין שעשתה זאת.¹⁰⁹

נראה כי השניות היא שאפינה את פעילותה של תנועת החרות בסוגיית 'הפנתרים'. בשעה שצמרת המפלגה מיקדה את פעילותה הפוליטית בעיקר בנושאי חוץ וביטחון ומיעטה לעסוק בסוגיה הכלכלית-חברתית, הרי שפעילות השטח התנועתית, בדרג הפעילים הצעירים ובגיבוי של וייצמן, למרות העמדה המסויגת שביטא בשיחה הנזכרת, נקשרה בפעילות 'הפנתרים'. ביטוי רשמי לכך ניתן בדין וחשבון שנמסר לוועידה ה-11 של חרות שהתכנסה בשלהי 1972:

פעילותם הפוליטית של תאי הסטודנטים שלנו חרגה בשנתיים האחרונות גם אל מעבר לתחומי הקמפוסים ובלטה גם ברחוב הישראלי. היא הסתעפה גם לכיוון של פעילות חברתית וסוציאלית, תוך ניסיון לתרום תרומה צנועה למערכה לתיקון העוותים החברתיים והפער הסוציאלי במדינה. תאי הסטודנטים קשרו קשרים אמיצים עם ארגוני 'הפנתרים' השחורים בארץ, תוך ניסיון להשפיע על דרכם בכיוון פוזיטיבי, לקרבם לאידיאות הפוליטיות והחברתיות של תנועתנו ולפעול בקרב משפחות המצוקה בשכונות עוני כדי לחלצם ממצבם. פעולות מסוג זה נעשו על ידי חברינו בירושלים, בתל-אביב ובחיפה, בשכונות עוני ובקרב נוער מצוקה. חברינו לא הסתפקו במלל בלבד אלא הלכו לשכונות עוני ופרברים לעזרה מעשית וממשית ובכך היו לחלק בלתי נפרד ומזדהה עם נוף מצוקה זה.¹¹⁰

בינתיים הלך וגבר הלחץ על בגין להציב את הסוגיה הכלכלית-חברתית במרכז סדר היום התנועתי. משה קצב, חבר מרכז חרות מקרית מלאכי ומפעילי חוגי הסטודנטים

109 ש.ם.

110 דין וחשבון לוועידה האחת-עשרה של תנועת החרות, 1972.

באוניברסיטה העברית בירושלים, דרש מבגין לקיים דיון כלכלי-חברתי בישיבת המרכז הקרובה, ומנהיג חרות החליט שהגיעה השעה להיענות לבקשתו.¹¹¹ מרכז התנועה החליט להקים ועדה פנימית שתחקור את הנושא. בראש הוועדה, שכונתה 'ועדת המרכז לחקר בעיית העוני ותכנית הפעולה לביטולה', הוצב חבר הכנסת אברהם שטרמן.¹¹² לצדו מונו לוועדה חברי הכנסת מנחם ידיד, דוד לוי, יורם ארידור וחברי המרכז גאולה כהן, משה קצב ודוד שטרן. הוועדה הורכבה גם מוועדות משנה שעסקו בתחומים: שיכון, דפוסי עוני בישראל, חברה, חינוך. מהמסמכים השמורים בארכיונה של חרות קשה להתרשם שלוועדה הייתה השפעה של ממש על סדר היום התנועתי. ידיד, אחד מחברי הוועדה, סיפר בזיכרונותיו על עימות אליו נקלע עם פעילי 'הפנתרים השחורים' בשכונת התקווה, שבה התגורר. ידיד ניסה ליצור קשר עם המנהיגים המקומיים של 'הפנתרים השחורים' בשכונת התקווה:

אמרתי להם שאני מוכן לעזור להם בצורה מסודרת, ואפילו השגתי עבורם תקציבים להדפסת כרזות ולפעילות ארגונית. הייתי בעד פעילותם, אבל עמדתי על כך שזו תהא בצורה מסודרת והעיקר – במסגרת. בכך, אגב, הקמתי נגדי חלק ממנהיגי 'הפנתרים' שראו בי אויב. הם רצו לשבור את כל הכלים, ויחד עם זאת את כל הכללים, ואילו אני משכתי את פעילותם למסלול כזה שבו היא לא תצא מכלל שליטה.

אולם, כפי שמציין ידיד בספרו, ראשי 'הפנתרים' ראו את חבר הכנסת המזרחי של תנועת החרות כחלק מהממסד. ניסיונותיו לכוון את מחאתם ולמנוע ממנה לחצות את הקווים האדומים שהגדיר, גרמו לתסכול ולזעם להתפרץ דווקא נגדו:

באחד הימים, הייתה אז כבר שעת ערב, שבתי הביתה מעבודתי, והנה אני רואה קהל עצום מתגודד ליד ביתי וברחובות הסמוכים. בדיעבד התברר כי במקום נערכה הפגנה, היצרים השתלהבו, המסיתים הסיתו והמפגינים התקרבו אל ביתי. בעודי מתקרב למקום, כשאני מתקשה להאמין למראה עיניי, ניתך ברד של אבנים כבדות על ביתי. חלונות נשברו, זוגיות נופצו, תריסים נפגעו. פרצתי אל לב ההמון הסואן ושאגתי בקולי הרם: "מה אתם רוצים?"¹¹³

לא רק ידיד, אלא גם דוד לוי, חבר הכנסת המזרחי החדש מטעם תנועת החרות הסתייג ממחאת 'הפנתרים'. לוי גרס שהבעיות הכלכליות-חברתיות הן לאומיות ויצא

111 מכתב משה קצב למנחם בגין, 7.4.1951, מזב"י, פ – 20, 9/79; מכתב בגין לקצב, 18.4.1971, שם.

112 ראו מכתב עזר וייצמן לחברי הוועדה, מזב"י, ה 1 – 39/4.

113 ידיד, נפש, עמ' 126.

נגד הרכיבה על הגל העדתי. הוא קבע כי הוא מזדהה עם מאבקם של 'הפנתרים השחורים', אך בחר לכנותם 'עלובי החיים' – והקפיד להסתייג מדרך מאבקם.¹¹⁴ הסתייגותם של חברי הכנסת המזרחים של תנועת החרות ממחאת 'הפנתרים השחורים' ממחישה את הריחוק הרב בין מפלגת האופוזיציה הראשית לבין התסיסה הכלכלית-חברתית בראשית שנות השבעים. בגין יזם דיון בסיעת גח"ל על הגשת הצעה דחופה לסדר היום של הכנסת בדרישה 'להקמת וועדת חקירה פרלמנטרית לבדיקת בעיית העוני בישראל ותכנית לביטולו, בייחוד, מצב השיכון והחינוך בקרב משפחות ברוכות ילדים'.¹¹⁵ אולם מי שהגיש לבסוף את ההצעה לכנסת היה חבר הכנסת הצעיר ארידור, מראשי סיעת 'תכלת לבן', ולא איש מצמרת המפלגה – עובדה שמלמדת אף היא על החשיבות המוגבלת של הסוגיה הכלכלית-חברתית בגח"ל גם בעת שהמחאה העדתית פרצה בכל עוזה בקיץ 1971.¹¹⁶

ו. הסיבות להימנעותו של בגין מהתייצבות לצד המחאה הפנתרית

סיבות שונות הביאו את בגין להכריע נגד כל התקרבות ל'פנתרים השחורים' ולתביעותיהם. מנהיג גח"ל היה מודע לכברת הדרך הארוכה שעשה בכל הקשור לדימוי הציבורי שלו ושל מפלגתו. הוא זכר את הנזק האלקטורלי והתדמייתי שהסבה לו החרפת הקו התעמולתי בבחירות לכנסת הרביעית, בעקבות מאורעות ואדי סאליב, והחליט שלא להעניק ליריביו הזדמנות להחיות את הדימוי של תנועת החרות כתנועה המלבה את התסיסה העדתית ומסכנת את הסדר החברתי. כמנהיג המרכזי של האופוזיציה בישראל אפשר היה אולי לצפות שבגין יצא נגד ביטויים מתנשאים כפי שצוטטו מפי ראש הממשלה, גולדה מאיר ('הם לא נחמדים'), או ראש עיריית ירושלים, טדי קולק ('רדו מהדשא, פרחים'), אולם בגין העדיף להחריש. הקשר בינו לבין ראש הממשלה הוסיף להיות חם ולבבי גם לאחר הכרעתו לפרוש מממשלתה בקיץ 1970. האופי הבריוני והדימוי העברייני של ראשי 'הפנתרים' מנע כל אפשרות לדיאלוג בין מנהיג גח"ל, שקצר פירות של שנים ארוכות שבהן טיפח את הדימוי הלגליסטי והמהוגן שלו, לבין מובילי המחאה העדתית. בגין, שזכה לתמיכה גוברת בקרב בני עדות המזרח במערכות הבחירות של שנות השישים, חתר לחזק את גח"ל אלקטורלית באמצעות שכבות הביניים שמחאת 'הפנתרים' איימה עליהן. הוא רכש בעמל רב את דימוי הפרלמנטר הדמוקרטי ושומר החוק, ולא היה מוכן להיתפס כקשור לפעולות שעל קו התפר החוקי ולאבדו באחת.

114 אריה אבנרי, דוד לוי, תל-אביב 1983, עמ' 144-146.

115 פרוטוקול סיעת גח"ל, 14.6.1971, מזב"י, ה 2 – 2 / 11.

116 דברי הכנסת, 29.6.1971, כרך 61, עמ' 2975.

יש לזכור שתנועת החרות הייתה קשורה כברית פוליטית עם המפלגה הליברלית שיצגה את המעמד הבינוני ודאגה לאינטרסים של בעלי ההון. בגין הבין שלאחר שכפה על שותפיו הליברלים לפרוש מהממשלה, אל לו להעמיד אותם במבחן נוסף באמצעות חידוד המתח ביחס להשקפות הכלכליות-חברתיות של הגוש המשותף. בעצם הימים שבהם עלתה מחאת 'הפנתרים' על סדר היום הציבורי העלה בגין לדיון את האפשרות לאיחוד שתי החטיבות שהרכיבו את גח"ל למפלגה אחת. נראה כי יוזמת בגין לאחד את תנועת החרות ואת המפלגה הליברלית חייבה ממנו זהירות נוספת בכל הקשור בעמדתו בסוגיית המחאה הכלכלית-חברתית-עדתית, הרחוקה מעולמם של שותפיו לגח"ל ומנוגדת לו.¹¹⁷ התהליכים הכלכליים-חברתיים לאורך השנים שקדמו למאבק הפנתרים לא פסחו על חברי תנועת החרות. כחלק מהיישוב הוותיק התקדמו רבים מהם מהמעמד הנמוך או הבינוני-נמוך, אל מציאות כלכלית טובה יותר. ההון התרבותי והחברתי שעמד לרשותם כוותיקים וכאשכנזים סייע להם להתקדם בשעה שחלק מהציבור המזרחי נותר מאחור. המחאה הקולנית והאלימה, כפי שבאה לידי ביטוי בהפגנות 'הפנתרים השחורים' הייתה מכוונת כלפי 'ישראל הראשונה' שבגין, חרות וודאי גח"ל היו חלק ממנו.

גורם נוסף שטרפד מראש כל אפשרות לשיתוף פעולה בין בגין ל'פנתרים' היה קשור בדגל המרכזי של מנהיג גח"ל – התביעה לשמירה על ארץ ישראל השלמה. בגין ראה בעלייה שאך זה החלה לזרום מברית המועצות,¹¹⁸ לא רק עדות לניצחון הציונות על הקומוניזם אלא גם הוכחה לפירכותו של הטיעון הדמוגרפי ששימש את מצדדי הפשרה הטריטוריאלית. העובדה שחלק מראשי 'הפנתרים' תקפו בחריפות את התנאים המועדפים להם זוכים העולים מברית המועצות, הרחיקה אותם מבגין. התבטאויות כגון 'אם ציונות פירושה הבאת יהודים מחו"ל על חשבון העניים בישראל, אז אנחנו נגד הציונות',¹¹⁹ היו עלולות לחתור תחת אחד מהטיעונים המרכזיים של מנהיג גח"ל בוויכוחים עם תומכי חלוקת הארץ. כמנהיג מפלגה שהציגה עצמה כנושאת הנאמנה של החזון הציוני, ביקש בגין להתייבץ בראש המאבק למען 'שיבת הציון החדשה'. הוא העלה על נס את יוקרת העולים החדשים מברית המועצות שנאבקו על דבקותם באידאולוגיה הציונית ועל זהותם היהודית, למרות הדיכוי שחוו תחת השלטון הקומוניסטי. מכאן שבגין לא יכול היה שלא להזדהות עם מדיניות הקליטה נדיבת הלב שהופעלה כלפי העלייה הרוסית בראשית שנות השבעים, תנאי קליטה שהיו בין גורמי

117 יום לפני פגישת ראשי הפנתרים עם ראש הממשלה (ב-13 באפריל 1971) התכנסה מועצת תנועת החרות, ואילו במקביל להפגנת הפנתרים בכיכר הדוידקה בירושלים ב-5 ביולי 1971, התכנסה ועידת המפלגה הליברלית. בין שני הכינוסים התחדד הדיון הפנימי בגח"ל בשאלת הפיכת הפרוצדורה של שתי המפלגות למפלגה אחת.

118 על קליטת העלייה כגורם מרכזי בפרוץ מחאת הפנתרים ראו, ברנשטיין, הפנתרים השחורים, עמ' 70.

119 פרס, יחסי עדות, עמ' 171.

התסכול המרכזיים שעמדו בבסיס התופעה הפנתרית. עם פרוץ מאבקם של 'הפנתרים השחורים' השתתף מנחם בגין בוועידת בריסל למען העלייה מברית המועצות.¹²⁰ במהלך אחת מההפגנות הסוערות של 'הפנתרים השחורים' הוא ערך ביקור בכותל המערבי והזדהה עם היהודים השוכתים בלנינגרד.¹²¹ פעולות אלה של בגין קבעו באופן שאיננו משתמע לשתי פנים את המרחק בינו לבין מוטיבים מרכזיים של המחאה העדתית. העיסוק של מנהיג גח"ל במאבק למען העלייה מברית המועצות היה אינטנסיבי לאין ערוך יותר מעיסוקו בסוגיות הכלכליות-חברתיות.

בין מנחם בגין ל'פנתרים השחורים' היה מרחק מנטלי וניגוד אתוסים שמנע מראש שיתוף פעולה ולו חלקי. הדגשת הרכיב האתני או העדתי על ידי ראשי 'הפנתרים' ופנייתם הנבדלת אל בני עדות המזרח בכלל ואל קהילת יוצאי מרוקו בפרט, הייתה מנוגדת לאתוס העם המאוחד ולקריאה להתלכדות העדות שהשמיע בגין לאורך השנים. הקשר ההדוק בין הפנתרים לגורמים בשמאל הסוציאליסטי והרמזים על מימון המגיע לפעולותיהם מגורמים ערבים סתמו את הגולל על כל הידברות בין מפלגת האופוזיציה הראשית לבין מנהיגי המחאה החוץ-פרלמנטרית. בגין הקפיד, בעיקר מאז הבחירות לכנסת הרביעית שנערכו על רקע אירועי ואדי סאליב, להפריד בין מתיחת ביקורת נגד הממסד לבין האשמות חדות וישירות כלפי מפא"י על קיפוח מכוון. בנאום שנשא בעת דיון בכנסת ב-1964, התייחס לסוגיה זו:

האם יש על רקע העובדות האובייקטיביות האלה הפליה שקוראים לה "עדתית" במדינה? – אף על כך אדבר במלוא גילוי-הלב. בשום פנים ואופן אנו, יריביה ההיסטוריים של מפא"י, לא נסכים להאשמה שהיא בכוונה גורסת או מנהיגה אפליה על רקע זה. לא. אבל סבור אני שכתוצאה מתופעה אחרת לגמרי קיימת מעין אפליה אובייקטיבית, ואשתדל להוכיח תזה זו. יש במדינתנו מוסד ששמו כרטיס מפלגתי, שבשום פנים אין להתעלם מקיומו.¹²²

הקו העדתי הבלדני שאימצו ראשי 'הפנתרים השחורים', התפיסה האתנית, המעמדית וההקשר האוניברסלי של המעמד,¹²³ כל אלה היו מנוגדים תכלית הניגוד לשיח שעיצב בגין בתנועת החרות. רעיונות שהועלו בקרב 'הפנתרים' בדבר התנצרות קולקטיבית או קריעת תעודות הזהות,¹²⁴ ממחישים, גם אם לא מומשו, את התהום שהייתה פעורה בינם לבין מנחם בגין. מנהיג גח"ל הטיף לאחדות ולמאוחדות ישראלית

120 'נפתחה ועידת בריסל בהשתתפות 800 צירים', הארץ, 24.2.1971.

121 'ראשי סיעות הכנסת ביקרו אצל השוכתים ליד הכותל', למרחב, 18.5.1971.

122 נאום בגין, דברי הכנסת, 8.12.1964, כרך 41, עמ' 550.

123 שטרית, פוליטיקה מזרחית, עמ' 191.

124 פרס, יחסי עדות, עמ' 166.

וקבע באופן נחרץ בנאום בפני תומכיו: 'ודאי שנשלול כל הסתה לשנאה בין מעמדית או בין עדתית. את הבעיה הזאת צריך לפתור באהבת ישראל, אבל צריך לפתור אותה במהירות רבה'.¹²⁵ דרישתו לפתור את הבעיה 'במהירות רבה' עשויה להתפרש כתביעה להגדיל את תקציבי הרווחה בישראל. אולם גם כאן חשוב להדגיש כי הדרישה לקצץ בתקציב הביטחון כדי להפנות חלק מהמשאבים לצמצום הפערים הייתה מנוגדת לעמדתה של תנועת החרות, שחזרה והתריעה על סכנת המלחמה העומדת בפתח. יוחנן בדר, שנחשב לבר הסמכא הכלכלי של תנועת החרות, נאבק בראשית שנות השבעים בדיוני התקציב השנתיים בכנסת נגד הקיצוצים בתקציב הביטחון.¹²⁶ מכאן שהתזה הבגינית על הצורך בפתרון הבעיות הכלכליות-חברתיות התבססה בעיקר על הביקורת שביטא על המשטר 'הבזבזני והפרוטקציוניסטי' שהנהיג המערך. בגין וגח"ל הוסיפו להניף בראש ובראשונה את הדגל המדיני-ביטחוני. הדומיננטיות של אידאולוגית 'שלמות המולדת' דחקה גם בשנות השבעים את הסוגיות הכלכליות-חברתיות. העמדה שגיבש מנחם בגין מול מחאת 'הפנתרים השחורים' נשענה על התפיסה האידאולוגית הרביזיוניסטית של 'הפרימאט הלאומי' ושל דחיקה של כל גוון של מלחמת מעמדות/עדות בחברה הישראלית. התנגדותו הנחרצת לסוציאליזם ולמשמעויות הכלכליות-חברתיות שנגזרות ממנו, עמדה גם היא בבסיס בחירתו המופגנת והנחרצת להתעלם ממחאת 'הפנתרים השחורים'.

גם אם עמדותיו של מנהיג גח"ל בסוגיות הכלכליות-חברתיות שהציפו 'הפנתרים' הכעיסו חלק מתומכיו, נראה כי העובדה שלא רכב על סוס המחאה המזרחית והקפיד לשמור על קו מהוגן ומרכזי הועילה למפלגתו בטווח הארוך. מעמדו כמנהיג הבלתי מעורער של תנועת החרות מנעה מהמחלוקת הפנימית בסוגיית 'הפנתרים', שעליה ניתן ללמוד מהציטוטים שהובאו לעיל, ממכתבים שנשלחו לבגין ומציטוטים מדיונים סגורים בפורומים מצומצמים של תנועת החרות, לדלוף לעיתונות התקופה. לא נמצא בה ולו הד לסוגיה זו.

ז. סיכום

השוואה בין הדרך שבה נהג מנחם בגין בעת מחאת ואדי סאליב בסוף שנות החמישים לבין הדרך שבה ניווט את פעילות מפלגתו אל מול מחאת 'הפנתרים השחורים' מלמדת על כברת הדרך הפוליטית והאישית שעברו בגין ותנועת החרות. בגין היה זקוק בתחילת שנות השבעים לדגל פוליטי חדש שיפיח רוח חדשה בסדר היום התנועתי, לאחר פרישת גח"ל מהממשלה וחזרתה אל ימי הקטנות של האופוזיציה. היה עליו להתגבר על דרישות תכופות של אוהדים ופעילים שהאשימו את תנועת החרות ברפיון ולא הסכימו

125 נאום בגין בישיבת המועצה הארצית ה-11 של תנועת החרות, 22.7.1973, מזב"י, ה 11 / 16.

126 בדר, הכנסת ואני, עמ' 227-229.

להשלים עם הימנעותה המופגנת מלהתייצב בראש המחאה הכלכלית-חברתית. אולם הדרך הארוכה שעשה מאז ימי ואדי סאליב והלקח שלמד בשנות האופוזיציה הארוכות כיוונו אותו להימנע מלחזור על המשגים שביצע בראשית דרכו כמנהיג פוליטי. זכר הדימוי האלים שדבק בו לאורך העשור הראשון לקיום מדינת ישראל בעקבות פרשות 'אלטלנה', 'השילומים' ובמידה מסוימת גם במהלך אירועי ואדי סאליב, סייע להכריע לטובת דפוס פעולה מתון המקפיד על מרחק ברור מן המחאה המזרחית של ראשית שנות השבעים.

בגין השכיל לנצל את חודשי התסיסה הפנתרית כדי להדגיש את מיקומה של חרות בתוך המחנה הציוני הלגיטימי, כחלק מהסדר ההגמוני ועל קו התפר שבין הממסד למבקרו. בדרך זו יצר שניות שקצרה רווחים פוליטיים. גח"ל נתפסה מצד אחד כמפלגת האופוזיציה הראשית, כאלטרנטיבה אידאולוגית ופוליטית למערך, ומצד שני הוצגה כבעלת תדמית מהוגנת, כמפלגה סולידית הנמנעת מלגלוש לקצוות. מנחם בגין החמיץ אולי את גלי המחאה הכלכלית-חברתית שהובילו 'הפנתרים', אך דווקא מפני שלא מיהר לרכוב על גבי הזעם העדתי והביקורת הרדיקלית יכול היה לקצור את פירותיהם לאחר שנים לא רבות. בקרב הציבור המזרחי היו רבים שהזדהו עם הביקורת על העמקתו של הפער העדתי ועם טענותיהם של דוברי 'הפנתרים', אך רוב מכריע של ציבור זה הסתייג מהאמצעים שנבחרו במסגרת המאבק הפנתרי ומההסתייגות מהציונות שנלוותה לו. דווקא כיוון שנמנע מלנקוט בקו קיצוני, היה זה בגין שפירות המחאה בקלפיות נפלו לחיקו בבחירות לכנסת התשיעית במאי 1977.¹²⁷

זמן רב חלף מאז פריצת הדרך של חרות בקרב האלקטורט המזרחי בבחירות 1955, לבין השגת הרוב מבין המצביעים המזרחיים ב-1973, שהקדים את 'מרד הקלפיות' של 1977.¹²⁸ אולם עוד קודם לכן אפשר לראות בהידוק הקשר בין בגין למזרחים תהליך של שחרור הדרגתי מכבלי המנגנון במעברות תחילה, מתחושת היחס האפוטרופוזי והמתנשא של תנועת העבודה ומדיכוי הזהות הדתית-מסורתית בשם רעיון 'כור ההיתוך'. בדרך זו אפשרה תמיכת רבים מהמזרחים בימין הציוני שילוב בין מחאה ואלטרנטיבה להזדהות והשתלבות.¹²⁹ בגין הציע שחרור בתוך גבולות לאומיים מוגדרים. הוא הוקיר את הרכיבים המסורתיים בזהות המזרחית, כל עוד לא עמדה בסתירה לזהות הלאומית, שנתפסה כראשונה במעלה. בשלב זה טרם התפתחה הדרך המזרחית המתבדלת שעתידיה להוביל מאוחר יותר ליצירת ש"ס.

127 שטרית, פוליטיקה מזרחית, עמ' 212.

128 שפירא, לשלטון בחרתנו, עמ' 178. רק ב-1977 גבר הליכוד על המערך בעיירות הפיתוח אשר בפריפריה. ש"נ איזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים 1989, עמ' 487.

129 שטרית, פוליטיקה מזרחית, עמ' 273.

רק בעת מערכת הבחירות לכנסת העשירית בקיץ 1981, שאליה הגיע מנהיג הליכוד כראש ממשלה, שב בגין וערך שימוש בוטה במחאה המזרחית. נראה כי משהתמקם בכס ראש הממשלה, בלב המערכת הפוליטית הישראלית, יכול היה להרשות לעצמו לחבור למחאה העדתית בדרך שמיקמה אותו כמבטא קולו של 'העם' מול 'השמאל', שאותו הציג כמי שממשיך לייצג את 'הממסד' הישראלי. בשלב זה, מיקומו של 'הליכוד' בלב המחנה הלגיטימי לא היה מוטל בספק, כמו גם הזיקה ההדוקה בין רבים בקרב הציבור המזרחי לבין מפלגת השלטון החדשה. בגין יכול היה בעת נאומו בכיכר מלכי ישראל, בקיץ 1981, לשוב ולהשתמש ברטוריקה המדגישה את התייצבותו ההיסטורית של הימין, מימי 'עולי הגרדום' ועד ימי 'נאום הצ'צ'חים', נגד הקיפוח וההתנשאות שאותם יחס ליריביו מתנועת העבודה. בניגוד להימנעות המודעת של מנהיג הליכוד מהצטרפות למחאה העדתית עשור קודם לכן, מחשש שתמקם אותו בשוליים, הרי שבעת שהפך לראש ממשלה, לא היסס להוביל 'מחאה עדתית ממלכתית', שנועדה לשמור על מתח עדתי קבוע שיוסיף להרחיק רבים מהמזרחים מהמערך ולבסס את הברית הפוליטית, עליה עמל שנים ארוכות, בין המזרחים לבין הימין הציוני.